

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 29 (16977)

2005 чылдың
МАРТ 22,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.00
Садар өртэз – 3 рубль.

Семинар-чөвүлел хурал

ЧАА БАЙДАЛГА АЖЫЛДАП ӨӨРЕНИР

Тус чер бот-башкарылгазының реформаларының айтырыгларына турскааткан семинар-чөвүлел хурал Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунга март 19-та болуп эрткен. Ооң ажылынга республиканың барыын зоназының Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның, Ак-Довурак

хоорайның чагыргалар болгаш Төлээлекчилер хуралдарының удуртукчулары, сумулар чагыргаларының даргалары, ол ышкаш Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, Чазак Аппарадының, агентилелдерниң, албан черлериниң, республиканың соңгулда комиссиязының болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар киришкен.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак семинар-хуралды ажыдып тура, бо хемчегниң кол сорулгаларын чыылганнарга таныштырган. «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлу 2006 чылдың январь 1-де амыдыралга боттанып кирер. Ынчангаш ук Хоойлуда айыткан реформаларны күүседирде белеткел ажылдарын баш бурунгаар хынамчалыг чорудары чугула айтырыг болур, ону боттандыры-биле өөредилгелерни эртирип турар. Кандыг-кандыг белеткел ажылдарын чорударына Чазак Даргазы доктаап, маңаа хамаарыштыр тайылбырны берген.

(Уланчызы 2-ги арында).

Ш.Д. Ооржактың Ак-Довурактың Культура ордузунда уругларның кылган ажылдарының делгелгезин көрүп турары.

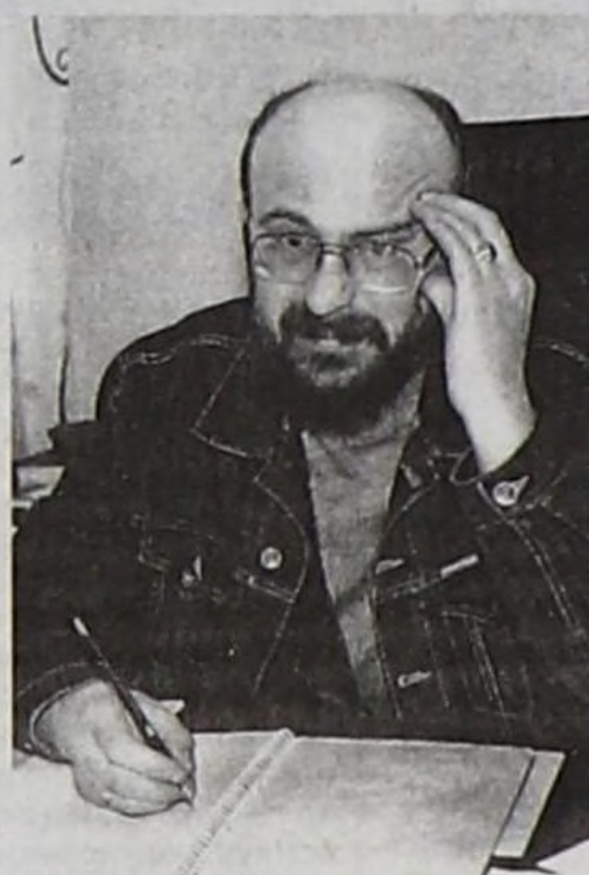
«Тыва мебель» КХН

РЫНОККА ДУЖУП БЕРБЭЭН БҮДҮРҮЛГЕ

1990 чылдарның эгезинде республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери кончуг берге байдалга келген турган. Социалистиг ниитилелдиң планныг экономиказы буурап дүжүп, баш удур көрдүмээн рынок экономиказынче буу-хаа киргениниң соонда, республиканың кол үлетпүр бүдүрүлгелери хоозурап, буураашкыга таварышканын караавыс-биле көргөн болгай бис. Ол үе-биле ам бо хүннү деңгей бодап кээрге, республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринде чаартылгалар көстүп келген болгаш оларның чамдызы орулгалыг ажылдап, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кирип турар апарганнар.

Бо бүгү чедишкinnerниң кол үндезини — кадрларда. Рынок экономиказынче шилчилге үезиниң кончуг берге чылдарында бүдүрүлгелерни удуртуп, ону буураашкыга таварыштырбас, ажылчыннарны ажыл чок артырбас дээш бүгү күжүн, арга-

дуржулгазын салып, бүдүрүлгени рынок экономиказынга дүшүтүп тургузуп, акшаны боттары ажылдап ап сайгарлырының оруун тыва берген удуртукчуларның бистиң республикада тыптып келгени өөрүнчүг. Оларның бирээзинге «Тыва мебель» кызы-

«Тыва мебель» КХН-ниң директору Сергей Иванович Пешков.

гаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдиң директору Сергей Иванович Пешков дорт-ла хамааржыр.

1995 чылда Кызылдың мебель фабриказы кончуг берге байдалга турда, ооң дугайында материалды бо солунга бижээн мен. Ооң соонда он чыл болгаш ол бүдүрүлгениң дугайында катап материал бижири, бир талазында, меңээ белең, ийи талазында, өөрүнчүг-даа болду.

(Уланчызы 4-кү арында).

Корпус цегиниң ажылчыннары Каң-оол Ондар, Александр Дамба.

Кажан? Кага? Чүү?

Күрүне Чөвүлелинче президиум кежигүнү шынарлыг

Дүүн Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак Москваже ажылчын сургакчылаашкынныг айтты.

Март 23-те ол Москвадан ужуп үнгеш, Кострома хоорайга чедер. Аңа ол Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң чалааны-биле РФ-тиң Күрүне Чөвүлелинче президиумунуң болгаш РФ-тиң Президентизиниң чанында Чөвүлел президиумунуң каттышкан хуралына киржир. РФ-тиң Президентизиниң 2005 чылдың март 17-де ат салганы «Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелинче дугайында» айтышкынынга дүшүтүр Тываның Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак чеди регионнарның удуртукчулары-биле кады Күрүне Чөвүлелинче кежигүнүгүгү томулаткан.

Хуралга Россияның төөгү-культура салгалының объектилерин камгалаарының талазы-биле күрүне эрге-чагырга органның болгаш хөй-ниити институттарының кады ажылдакчыларының дугайында айтырыгны чугаалажыр.

Тиилелгеге турскааткан

Эрзин кожуунуң Мөрөн ортумак школазының чуртшинчилел музейи 1990 чылда тургустунгаш, он ажыг чылдың дургузунда өөреникчилер төрөөн чериниң төөгүзүн шинчилээр, өөренир талазы-биле эвээш эвес ажылды чоруткан.

Музейниң удуртукчузу төөгү башкызы Фаина Артына ажылды билдиле башкарып турар. Мөрөнге турган хүрээниң төөгүзүн шинчилээр, ол дугайында дыка хөй төөгү материалдарын чыгаш, музейде делгээр.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылын удавас демдеглээр, орта турскааткан булуңну музейде школаның өөреникчилери кылган. Ында Совет Эвилелинче Маадырлары бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Михаил Бухтуевтиң, Хомушку Чүргүй-оолдуң, Александр Семирацкийниң, Түлүш Кечил-оолдуң фото-чуруктарын, оларның маадырлыг чоруктарының дугайында солун материалдарны делгээр. Оон аңгыда бо чер чурттуг Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Галина Довааторнуң, Данил Дажымбаның болгаш ескелерниң-даа фото-чуруктарын, материалдарны бо булуңдан сонуургап көрүп болур. Тиилелгеге турскааткан булуңнуң материалдарын, фото-чуруктарын ам-даа көвүдедири-биле школачылар ажылдап турар.

Аалдап чораан

Барыын-Хемчик кожуунуң Аянгаты ортумак школазынга эрткен пятнида солун ужуражылга-концерт болган.

Чаңгыс чер-чурттугларына ТКУ-нуң башкызы, Россияның Чогаалчылар эвилелинче кежигүнү, шүлүкчү Мария Күжүгет аалдап чораан. Ужуражылгага М.А. Күжүгеттиң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында илеткелди чаңгыс кафедрада кады ажылдап турар коллегазы Е.Т. Чамзырын кылган. ТКУ-нуң студентилери башкызының ыры, шүлүктөрүн күүсеткен.

Шүлүкчү-биле кады В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрының артистери – ТР-ниң алдарлыг артистери Надежда Наксыл, Анастас Куулар, Орлан Монгуш база Николай Ооржак, композитор Алена Иомужап солун программалыг концертти аянгатыжыларга бараалгаткан.

Ол-ла бөлүк Ак-Довурактың ийи дугаар ортумак школазының башкылары болгаш өөреникчилери-биле база ужурашкан.

Истелге

доозулган

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчунга болган өртке 26 кижиниң өлгениниң дугайында кеземче херээниң истелгези доозулган.

Ол херекке хоорайның күрүненең өртке удур хайгааралының улуг инспектору ажылынга кошкак болганы дээш база бажыны ажылгалга кириринге ажылды чорудуп турган организацияның төлээзинге кеземче херээ оттурган. Ниити чуртталга бажынының септелгезин чорудуп турган сайгарлыкчыларга хамаарыштыр кеземче херээниң истелгези доозулган. Олар септелгеге көрдүнгөн бюджет акша-хөреңгизин оорлап ажыглаанынга будуудаттырып турар.

«Найырал»

кинотеатрында

Тыва Республиканың Культура яамызы кинотеатр «Найыралды» хуу саарлыкчы кижээ бериптер деп турар. Ук сайгарлыкчы аңаа казино ажыдарын планнаан. Ооң түңнелинде республикага кино четкизи чок болур. Чүге дээрге «Найырал» кинотеатры республикада эң эки кинотеатр турган. Ол чиде бээр болза, чүгле кино четкизи эвес, ук театрга чыгып чыткан хөй талалыг кино архиви, материалдар ис чок баар болгаш амгы үеде ында ажылдап турар кижилер ажыл чок артар.

Бистиң корр.

Бистиң Интернетте адресивис: <http://shyin.tuva.ru>

ЧАА БАЙДАЛГА АЖЫЛДАП ӨӨРЕНИР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
Бирги ээлчегде Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорайларының уставтарын Федералдыг хоойлуга дүүштүр эде кылырын, муниципалдыг тургузуларның Чөвүлелин тургузарын чугулага көргөн. Оон аңгыда чаа Хоойлу езугаар кожууннарның болгаш сумуларның (суурларның) социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын, бюджетин тургузар уjurлуг. Шериг-оол Дизижилович мынаар

орулганы кирип алырда, чүпү кылырын ылаптыг тодарадыр, шын санаашкынны кылыры чугулазын айткан. Чаа Федералдыг хоойлу езугаар кожуун азы суму бюджетиниң 60 хуузу бодунун орулгазы ээлээн турар уjurлуг, сорулганы күүседир белем эвес, ону шийтирээриниң аргалары, курлавырлары девискээр бүрүзүнде бар болуп турар, оларны шынгаздып алырда чүпү кылырын тодарткан.

Тус чер бот-башкарылга

деп, ол санаан.

Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путин яды-түреңги чорукту дүрген ажып эртер, чурттуң иштики ниити продукциязын бүдүрерин ийи катап көвүдөдир чугула сорулгалары салган. Ону күүседир-биле республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары улуг хемчээлдиг ажылды чорудуп турарын, моон соңгаар-даа бо угланышкын-биле тодаргай хемчеглерни алырын Ш.Д. Ооржак чугаазынга демдеглээн.

Бо семинар-хуралга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында Федералдыг хоойлуну боттандыраарыга белеткелдин канчаар чоруп турарына, чер реформадын, чуртталга-коммунал ажыл-агыйның кодекзиниң күүседиринге, яды-түреңги чорукту дүрген ажып эртеринге хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалажырын, бо талазы-биле санал-оналдарны солчурун, сүмележирин чыылганнарга Ш.Д.Ооржак дыңнаткан.

Ак-Довурак хоорай чагырганың даргазы В.С. Монгуш, Барыын-Хемчик кожуун чагырганың даргазы А.М.Маркс-оол семинарның киржикчилеринге байыр чедиргеш, олар хоорайның, кожуунунуң ажыл-ижин, амыдыралын допчузу-биле таныштырган.

“Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында” Хоойлуну амыдыралга боттандыраарыга белеткел ажылдарына хамаарышкан элээн каш илеткелдерни семинарның киржикчилери дыңнаан. Оларга федералдыг хоойлуларга дүүштүр кожууннарның, хоорай-

ларның уставтарын эде кылыры, тус чер бот-башкарылга органнарының структуразы, төлээлекчи органнарының депутаттарын соңгууру, саң-хөөзү болгаш өске-даа айтырыглар кирер. Бо талазы-биле илеткелдерни ТР-ниң Чазак Аппаратының эргелел начальнигиниң оралакчызы Борис Сат, ТР-ниң саң-хөө сайыдының оралакчызы Любовь Анай-оол, ТР-ниң соңгулда комиссиязының секретары Людмила Кара-Сал болгаш өскелер-даа кылган.

Тыва Республикада күрүне болгаш муниципалдыг чер курлавырларының учедунуң болгаш ажылгалының дугайында илеткелдерни хуралга база дыңнаан.

Яды-түреңги чорукту дүрген ажып эртерин организастаар, муниципалдыг тургузуларга биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр, ажыл чоктарны деткир тус-тус черлериниң программаларын ажылдап кылыр дугайында илеткелдерни ТР-ниң күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының сайыды Алдын-кыс Конгар, республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Людмила Салчак болгаш өскелер-даа кылган.

Күш-ажылдың хоочуннары Александр Шаалы, Николай Бойду, Аваа Монгуш олар семинарның ажылына киришкен, мал болгаш чер ажылын сайзырадырынга хамаарышкан ажыктыг саналдарын бергенер.

Семинар-хуралдың түннелин Чазак Даргазы үндүрүп тура, бо эгелээн ажыл-херекти ам-даа уламчылаарын, чер болгаш мал ажылын хөгжүдөр дээш кызымак ажылдаарынче чыылганнарны кыйгырган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Шолбан БИЧЕ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың март 18-те №143 Чарлыын езугаар Барыын-Хемчик кожуунун “Аянгаты” көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативиниң ажылдакчызы Бора Орус-ооловна СААЯГА “Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы” хүндүлүг атты тывыскан.

Ачы-хавыялары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың март 18-те № 145 Чарлыын езугаар Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының секретары Любовь Васильевна ОНДАР;

Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазының бирги оралакчызы Василий Алексеевич ЧӨРЖЕЙ-ООЛ Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнатканнар.

Партия болгаш эрге-чагырганың төлээлекчи органнарынга ачы-хавыялары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Кызыл кожуунуң күш-ажыл хоочуну Лидия Александровна ЧЕРКАСОВАГА Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың март 18-те №146 Чарлыын езугаар “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” хүндүлүг атты тывыскан.

Семинар-хуралдың киржикчилери.

онза кичээнгейни салган. Чүге дээрге кожуунуң, сумунуң социал-экономиктиг бурунгаар хөгжүлдези, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазының экижири ылаптыг санал кылдынган пландан, бюджеттен улуу-биле хамааржыр. Кожуун азы суму акша-көпеек-биле бодун боду хандырынар болу бергенде хөй

органнарының депутаттарының соңгулдаларын эрттиреринче Чазак Даргазы кичээнгейни салган, маңаа хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалаан. Муниципалдыг соңгулдалары эрттирер бүрүн эргелерни ам ажылдап турар девискээр соңгулда комиссияларын дамчыштыр чорудары ажыктыг, хөй чарыгдал үндүрбес

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылда ие байдалын болгаш чаш уругну камгалаар талазы-биле шаңналы дээш чылдың чорудар конкурстун түннелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛЫ
2005 чылдың март 5 № 239 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазак Даргазының “Ие байдалын болгаш чаш уругну камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының чылдың чорудар шаңналын тургузар дугайында” 2004 чылдың октябрь 1-де № 130 Чарлыын күүседир дээш ие байдалын болгаш чашты медицина-социал талазы-биле камгалаар хемчеглерни боттандыраар дээш кожууннарның болгаш төп кожууннар эмнелгелериниң удуртукчуларының ажыл-чорудулгазының түннелдерин үндүргөн. Конкурса республиканың 14 кожууну киришкен. Комиссияның шийтирин езугаар бирги үш черлерни Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл болгаш Таңды кожууннарга тывыскан.

2004 чылда ие байдалын болгаш чаш уругну камгалаар талазы-биле политиканы чайгылыш чок чорутканының база сааттыг иелерге болгаш уругларга медицина дузасын сайзыраңгайытканының түннелинде иелерниң болгаш уругларның кадыкшылының кол көргүзүлгери республикада элээн экижээн. Өзүп көвүдээр чоруктуң көргүзүү ортумаа-биле Россиянындан 2 катап ажыг болгаш 1000 чурттакчы чонга хамаарыштыр 20,1 хуу болган. Чаштарның өлүр чоруну 2003 чылды-биле деңнээрге, 25 хууга кудулаан. Чаштарның өлүр чоруну Бии-Хем кожуунга демдеглеттинмээн. Ортумаа-биле Россия Федерациязының-биле деңнээрге, ол көргүзүг Чаа-Хөл болгаш Чеди-Хөл кожууннарда оон куду болуп турар. Чурттакчы чоннуң репродуктивтиг кадыкшылын экижидер болгаш камгалаар талазы-биле сорулгазын айткан ажыл Барыын-Хемчик, Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарда чоруп турар. Элээдилер талазы-биле ажыл Барыын-Хемчик, Таңды болгаш Бии-Хем кожууннарда багай эвес деп демдеглеттинген. Чедин-

мес өг-бүлелерден сааттыг херээженер Сүт-Хөл болгаш Тес-Хем кожууннарга план езугаар шинчилгелерни эрттирп алыр кылдыр орукка халас чорунга немелде акша-хөрөңгилерни аңгылап берип турар.

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының ие байдалын болгаш чаш уругну камгалаар дээш шаңналын тыпсыр талазы-биле комиссияның шийтирин чүүлдүг деп көөр.

2. Кадык камгалал ямызы (Кудерек):

— конкурстун негелделерин езугаар тиелекчилерге акша шаңналдарын болгаш үнелиг шаңналдарын төлээринге акша-хөрөңгилерни аңгылаар;

— Тыва Республиканың Чазак Даргазының ие байдалын болгаш чаш уругну камгалаар дээш шаңналының лауреатарына акша шаңналдарын болгаш дипломнарны байырлыг байдалга тыпсырын организастаар.

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2004 чылда ие байдалын болгаш чаш уругну камгалаар дээш чыл санында болур шаңнал конкурзунче Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Эрзин кожууннарның болгаш Кызыл база Ак-Довурак хоорайларның муниципалдыг тургузуларының чагырга черлериниң удуртукчулары чурттакчыларның киржилгезин олче организастаар талазы-биле чогуур хемчеглерни албааннар деп демдеглээр.

4. Бо доктаалды “Тувинская правда” болгаш “Шын” солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазак Аппаратының Социал хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагызыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң суд участогунуң чаргы чарар судьязының албан-дужаалына В.Т.Кызыл-оолду томуйлаар дугайында

“Россия Федерациязында чаргы чарар судьялар дугайында” Федералдыг хоойлунуң 6 чүүлүнге, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүң “д” пунктузунга, “Тыва Республикада чаргы чарар судьялар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң 7 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Д.ООРЖАК.
2005 чылдың март 17, № 284.

Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Тыва Республиканың Конституция судунуң 2005 чылдың февраль 22-де № 1 доктаалына, “Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүң 5 пунктузунга, “Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну” муниципалдыг тургузунуң Уставының 21 чүүлүнүң 5 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының

доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалына ажылдаарына конкурс эрттирер талазы-биле Каа-Хем кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.
2005 чылдың март 17, № 297.

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Тыва Республиканың Конституция судунуң 2005 чылдың февраль 22-де № 1 доктаалына, “Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүң 5 пунктузунга, “Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну” муниципалдыг тургузунуң Уставының 77 чүүлүнүң 1 кезээнге үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалына ажылдаарына конкурс эрттирер талазы-биле Мөңгүн-Тайга кожууну-

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунуң оралакчызы — Тыва Республиканың Чазак Даргазының Иштики политика эргелелиниң начальниги Олег Ховалыгович ХОПУЯНЫ;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Клара Кызыл-ооловна ЧИГЖИТТИ томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунуң Төлээлекчилерниң тус чер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.
2005 чылдың март 17, № 297.

нуң конкурс комиссиязының кежигүннери кылдыр томуйлаары болза:

Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузу — Тыва Республиканың сайыды Даваа-Самбуу Бээжинович ЯНДАКТЫ;

“Республиканың оттулар чүүлдү сайгарар талазы-биле контролазы” деп күрүнени унитарлыг бүдүрүлгезиниң чингине директору Амир Дудакович ООРЖАКТЫ томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилерниң тус чер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.
2005 чылдың март 17, № 296.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Бай-Тайганың 13 дугаарлыг сонгулда округундан кандидат

Валерий Сээ-Сюрюнович САЛЧАК

1950 чылда Көп-Сөөккө хөй уруг-дарыглыг малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Үле-герлиг өг-бүлелиг, үш кызы дээди эртемниг. Ажылчын базамын 741 дугаар КМК-га бызаңчылап, «Тээли» совхозка чолаачылап эгелзэн. 1980-1987 чылдарда Көдээ ажил-агый яамызының автобүдүрүлгезинге инженер-техниктиг адырларын удуртуп турган, 1987-1994 чылдарда Чазактын улуттук, транспорт, харылзаа болгаш энергетика харылаар килдизинге ажилдаан, 1994-2000 чылдарда «Тываның электри четкилеринге» мастерлзэн, 2000-2002 чылдарда Саң-хөө яамызының санап-хынаар эргелелинге ажилдаан. 2002 чылдан бо хүнге чедир Чазакта

харысалгалыг ажилды харылап, республиканың экономиказының боттуг секторунун адырларының ажилын башкарып, кожууннарга улуг дузаны чедирип чоруур.

Ооң программасында кол черни кожууннун социал-экономиктиг байдалын суларатпас хемчеглер ээлеп турар. Тус черниң хөгжүлдизинге бүгү денелдерге хүлээп алдынган программаларны күүселдизин чедип алып. Өөредилге болгаш культураның сайзыралынче угланган хемчеглерге дузалажыр. «Бай-Тайганың салым-чаянныг уруглары» деп программа езугаар ажилды чорудар.

(Халас парлаан).

Бай-Тайганың 313 сонгулда округундан ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат Юрий Шыдыраевич САЛЧАК

Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурга 1958 чылда төрүттүнген. 1975 чылда Тываның көдээ ажил-агый техникумунче дужаап киргеш, ону 1979 чылда дооскан. 1979 чылдан 1982 чылга чедир «Тээли» совхозтун хойжу бригадасынча бригадирлзэн.

1981 чылда Кызылдың башкы институтунун биология факультетинче бот-өөредилге-биле кирген. 1982-1984 чылдарда төрзэн школазынча башкылаан. 1984-1986 чылдарда – Бай-Тайганың комсомол райкомунун, а 1986-1988 чылдарда – «Бай-Тал» совхозка

партия комитетинин секретары. Ынчан Сибирьнин социал-политиктиг институтун дооскаш, политолог мергежилин чедип алган.

1990-1994 чылдарда Кызыл-Даг көдээ Сөвединин даргазы. 1994-1998 чылдарда – ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынча килдиз эргелекчи бооп ажилдаан. 1998 чылдан 2004 чылга чедир ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы.

2004 чылдан тура ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелинге инвалид спортсменнер-биле ажилдаар тренер-башкы.

Өг-бүлелиг, 4 ажи-төлдүг.

(Халас парлаан).

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда республика иштинге ниитизи-биле 140 кеме-херек үүлгедиишкени (5 өлү-рүүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедиргенинин түн-нелинде 4 кижы амы-тынындан чарылган, кадыкшылга аар хораны чедирген 22 таварылга, 1 күштээш-кин, 1 дээрбечи чорук, 6 үптээш-кин, 42 оор чорук, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлууга удур шыгжааны болгаш дажыглааны 8 таварылга, ок-боону хоойлууга удур шыгжааны болгаш дажыглааны 3 таварылга) бүрүткеттинген. Оларның 89-үн изин-биле истеп тодараткан. Бо үе дургузунда 4 орук озал-ондаа болган, аңаа 1 кижы амы-тынындан чарылган, 2 кижы янзы-бүрү кем-дээшкннерни алган. Кудумчуга эзирек чораан 1768 кижини ыраткан, оларның 700-үн эзиректер сергедир черлерге чедирген. Спирт холумактыг бүдүмелден 1024,5 литрни хавырган.

ЧОНУ-БИЛЕ КАДЫ ДЕМНИГ

Межегейде мындыг, а силерниинде кандыгыл?

Таңды кожууннун Межегей сумузу — республиканың база бир онзагай чараш булуңнарының бирээзи. Амгы үеде көдээ суурларда эң нарын айтырыг — ажил-агый чок чорук бо суурну база оюп эрте бербзэн. Ынчалзак эрткен чылда элзэн каш кижы ажилчы олуттарга чединген. Мындыг янзы багай эвес түңнелдиг ажилды бир чыл дургузунда сумуну удуртуп-баштап турар чагырга черинин ажилдакчылары чорудуп турар

Аныяктар болгаш ажилчы олуттар

Таңды кожууннун Межегей сумузу — 1371 чурттакчылыг, оларның иштинде 580 кижы — назы четпзэн уруглар. Өреге саны — 268, а бажың-балгады чок, ада-иезинин чанында чурттап олурар аныяктар-биле кады өг-бүлелер саны — 334. Суму чагыргазының оралакчы даргазы Оксана Сергеевна Оюн аныяк өг-бүлелерге хамаарыштыр бажың-балгат айтырыы оларда нарын бооп турарын чугаалады. Федералдыг про-

грамма езугаар аныяк өг-бүлелерге деткимче кылдыр берип турар субсидияның (кайызы-даа 30 хар иштинде назылыг болгаш иелээ ажил-агыйлыг болурунун дугайында) негелделери көдээ суурларда чурттап олурар аныяктарның хөй кезинге таарышпас болуп турар. Ажил чок улус 200 ажыг. Күзүн 11 кижы өөредилге черлеринче өөренип кирген, кышкы сезонуг ажилдарда 9 кижы хаара туттунган.

Чаа клуб, чаа мастерская

Чаа чыл байырлалдарында чедир каш-ла санныг хонук арткан турда, улуг, чараш Культура бажынын ажыггалга киригени аңаа эрткен чылдың бир улуг онзагай болуушкуну болган. Суурнун төп кеззэнде ээнзиреп калган турган улуг садыгны клуб кылдыр эде кылып, септеп алырынга школа, интернаттар, уруглар садтары, почта, уран чүүл школазы, ПТУ-1-ниң салбыры — шупту албан черлеринин коллективтери база ажил чок аныяктар киришкен. Маңаа сумунун херзэженнер болгаш хоочуннар чөвүлелдери, аныяктар комитетинин киржилгези улуг рольдуг болганын демдеглээри чугула.

Клубта амгы үеде 5 кижы ажилдап турар. А мурнунда культура-массалыг хемчеглер эртип турган Аныяктар төвүнүн бичежек бажыңына удавас амыды-

Межегейде «Жади»

Хостуг үезин, чуртталгазын соора ажыглап турарлар чок деп болбас. Чер-черлерде нептереңгей апарган «технар» садар чорук-биле демиселди шыңгыраткан соонда, бо талазы-биле байдал чүгээртей бээр билек база бир чаа «трояр халавы» тывылган.

дээрзин чурттакчы чон демдеглед, чугаалап турар. Ук сумуга сургакчылап чеде бергеш, чагырга даргазы Ч.К. Чалбактын бодунга ужурашпазымзда, ооң удуртканы коллективинин ажил-ижин сонуургап көргеш, доозазы херзэжен улустан тургустунган бо албан черинин ажилдакчылары сумунуң амыдырал-чуртталгазын элзэн өскертилгелерни кириген дээрзин эскердим.

Сумунун херзэженнер чөвүлелинин даргазы Ж.Н.Огнева, суму чагыргазының оралакчызы О.С.Оюн, социал ажилдакчы У.Н.Оюн.

эмнзэн.

Арагалаашкын-биле демиселди чүгле ооң-биле кызыгаарлаары болдунмас. Ынчангаш херзэженнер болгаш хоочуннар чөвүлелдери кижинин иштики байдалын, сагыш-сеткилин өскерттир, бот-үнелелин көдүрер сорулгалыг ажилдап турар. Хөй ажи-төлдүг азы амыдырал байдалы берге өг-бүлелер, чок-ла болза бот иелер аразынга мөөрейлер, культура-массалыг хемчеглер эрттирери чаагай чаңыл болган. Мөөрейлерниң шаңналдары улуг эвес-даа бол, чон күзелдиги-биле киржип турар апарган. Авалар хүнүнге тураскааткан байырлыг кежээге хөй ажи-төлдүг

Дузалап ажил-агый

Мал-маган тудуп турар өг-бүлелер — 98. Ниитизи-биле бода мал 522 баш, шээр мал 1886 четкен. Чамдык мал-маганныг өг-бүле-

аваларның каас-чаражын чон магадап ханмаан. Байырлалдың төңчүзүнде билдингир «Клон» деп телесериалда Жадиге дөмей чараш ие «Жади» деп шолла аттыг болган.

Азырадыкчы хөөндөн шагда уштунуп, амыдырал-чуртталгазын боттары каастап, өскерттип чоруур аныяк өг-бүлелерге уран чүүл школазының директору Радион Семенович Мунзуктун өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Олар өөрү-биле кады концерт белеткээш, Тожу кожуунче аалдап четкеш, Тожунун чонун, бойдузун сонуургааш келген, ам Кунгуртугже чоруур-рунга белеткенип турар.

Мал-маган тудуп турар өг-бүлелер — 98. Ниитизи-биле бода мал 522 баш, шээр мал 1886 четкен. Чамдык мал-маганныг өг-бүле-

Межегейде үлегерлиг арат ажил-агыйын Айлана Сүгдер-ооловна биле Геннадий Самбуевич Монгуштарның өг-бүлези сайзырадып турар. Ажилга кызымак бо аныяктар хөй биле өшкүнүң кайызын-даа 200 ажыр өстүрүп, бода малды тудуп турар. Ол ышкаш чылдың-на улуг-улуг шөлдерге ногаа аймаа, картофельди тарып, сумунун болгаш кожууннун чонун хандырып турар.

Ажил-агый чок, амыдыраар аргазы берге өг-бүлелер 102. Эрткен чылда чонну ажилга хаара тудар төп таварыштыр сумуга ышк белеткээр бригадалар тургустунган, олар 14 өг-бүлелерге одаар ыяшты халаска дүжүрген. Ыяш, сиген белеткээр ажилчы бригадаларны бо чылын база тургузары көрдүнген.

Эрткен чылын «Межегей» бүдүрүлгези 70 центнер дүжүттү алган. Сумунун девискээринде сугаттыг шөлдер эвээш-даа болза,

«Демниг сааскан тебе тудуп чиир»

Ажилчы эгелзешкинер чоннун деткимчезин алган соонда, багай эвес түңнелдерлиг болурунга херзэженнер чөвүлелинин даргазы, суму чагыргазының специалистизи Жанна Нанзынооловна Огнева бүзүрелин илеретти. Чүге дизе «Демниг сааскан тебе тудуп чиир» деп мерген сөстүн ачызын олар херек кырында көргөн. Ооң чижээне эрткен күзүн өөредилге чылы эгелеп турда, бажыңнары кезип тургаш, чондан идик-хеп чыгаш, ярмарка эрттиргенин хамаарыштырып болур. Ярмаркадан дыка хөй ада-иелер ажи-төлүнге 5-10-20 рубль өртектиг идик-хепти пособие акшазынга чээп алып аргалыг болган.

Ол күзүн ТР-ниң Күш-ажыл яамызы 35 уругга бир кижиге-ле 500 рубльге дузаны база көргүскен. А ярмаркадан кирген 1115 рубльди суурнун электри чырыының өрезинче киригеннер. Электри чырыынга хамаарыштыр чугаалаар болза, чайгы үеде суур чырык чок турган, оон чон хуралынга өг-бүле бүрүзүндөн 300 рубльди чыры дугайында шиитпирни үндүргеш, 96 муң рубльди төлепкеннер. Ам 25 муң рубль өре арткан.

Ол ышкаш Чечняга оглу

бо чылын тарылга шөлдери немежир. Чер ажил-агыйын сайзырадып тургаш, сумунун чурттакчы чонунун социал байдалын көдүрүп аптып болурунун аргазы бар. Ынчангаш специалисттер бо чылын часкы үени халас эрттирбезин чугулага ап турар.

Боттары боттары хандырттынар күзели бар, ынчалза-даа ындыг аргазы чок өг-бүлелерге сумунун активинин киржилгези-биле удур-дедир орнажилга аргазын ажыглап тургаш, бо удаа ногаа үрезинин тып, дузалаар болган. Ол ышкаш чагырга черинин дузалал ажил-агыйынга расаданы, огородту канчаар тарыыры болгаш ажаарының дугайында өөредилге чорудар ажил эгелзэн. А күс келирге, үрезин белеткээринин талазы-биле эң дуржулгалыг ногаажыларның дузаны-биле өөредилгелер чорудары база планнаттыган.

чок болган иеге деткимче көргүзөр сорулгалыг организастаттыган фондуга дуза кадарындан кым-даа ойталаваан. Республиканың улуг юбилейлеринге уткуштур чаагайжыдылга ажилдарының үезинде суурнун девискээринге 64 машина ишти улуг бокту чурттакчы чон дем-биле арыглап шыдаан. А удуртулга чери чаагайжыдылга талазы-биле кудумчулар, өг-бүлелер аразынга мөөрейлерни чүгле эрттирип каары-биле кызыгаарланмай, ооң хыналдазын доктаамал чорудар ажилды организастаан. Участок шагдаазынга удурткаш, кежээниң-не үнүп турар дружинниктер корум-чурумну хайгааравышаан, кудумчуларның болгаш уруглар ойнаар шөлчүгештин арыг-силиин, электри сывырындааның бүдүнүндөн эгелзеш, дериг-херекселдин онча-мендизин хынап турар. Суму чагыргазының специалистери чыл дургузунда кылып чоруткан ажилдарынга олар бо чылын эки деп үнелелди чүгле хөй-ниитинин, чоннун деткимчезинин ачызында алганын демдегледип турар.

Чойганмаа САТ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

РЫНОККА ДУЖУП БЕРБЭЭН БҮДҮРҮЛГЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

1996 чылда Кызылдың мебель фабриказының ажылчыннарының нинти хуралына С.И.Пешковту фабриканың директорунга чаңгыс үн-биле бадылап алганнар. Социалисттик экономиканың чылдарында Сергей Иванович тус черниң Үлетпүр яамызынга ажылдап тургаш, республиканың Үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөгжүлдесинге төлөптүг үлүүн кириген удурткучуларның бирээзи. Ооң байлак арга-дуржулгазы фабрикага ажыктыг дээрзин ажылчыннар часпаан.

Кажан ол фабриканы хүлээп ап турда, бүдүрүлгө буурап дүжөрүнүн кырында келген турган. Ажылчыннар ай-айы-биле ажил төлевири албаан, бүдүрүлгениң чырык болгаш үндүрүлгелерде өрөзи баш ашкан, турум ажылдап турар чаңгыс-даа цех чок, бүдүрүлгениң сайгарлыр акша-хөрөңгизи чок турган. Мындыг берге байдалга турган бүдүрүлгени республиканың дээрре ажылдыг бүдүрүлгелериниң аразынче канчап кирип эккелгенин чугаалап бээрин Сергей Ивановичтен диледим.

— Ийе, ону чугаалап болур мен. Хуу бүдүрүлгө болганда ооң чажыды база бар-ла болгай — дээш каттыргаш, улаштыр чугаалады. — Бүдүрүлгө сандарап турда, харын-даа ооң дериг-херекселдерин дажыглап аппарат бааны чаяан болган. Бир дугаарында, бар турган станоктарны, дериг-херекселдерни ажилдадып үндүрдүм. Ийи дугаарында, мебель фабриказы болганда, дилиг материалдарының курлавырын тургузар талазы-биле шудургу ажылды чоруткан мен. Үш дугаарында, кадрлар-биле бот-тускайлап ажилды чорудуп эгеледим. Ол эң-не чугула ажил болган. Кол цехтерин бригадирлеринден эгелеэш, инженер-техниктиг ажилдакчыларга чедир шыңгыы шилилгени чорудуп, төлөптүг кижилерни шилип тыпкан мен. Кылыр ажилдың планын хүн,неделя-биле тургузуп тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чедип алган бис.

Мооң мурнунда бүдүрүлгелер удуртуп чораан арга-дуржулгам ажыктыг болганы билдингир. Баштайында ажылчыннарның ажил төлевиригге бээр акша чок, ону тургузуп алыры дыка нарын болган. Ажил төлевири төлөп бербейн тургаш, ажылчыннардан негелде кылырга, бо кижиге дыка эпчок болу бээр чорду.

Сергей Иванович чаңгыс чыл иштинде мебель фабриказының шупту цехтерин ажилдадып үндүрүпкен. Эгезинде ол эрги турган дериг-херекселдерни септеп-селип тургаш, ажилдаткаш, аңаа немештир акша-төгө-

Күш-ажылдың хоочуну, мурнакчы ажылчын Виталий Гольцов бодунуң оглу Александр-биле.

риктиң шаа-биле эргежок чугула станоктарны садып ап эгелеэш. Үндүрүлгелерде болгаш бюджеттен дашкаар өске-даа фондуларда өрөзи-биле үзе санашкаш, 2000 чылда «Тыва мебель» кызыгаарлаттынган харысалгалыг нинтилелди тургускан.

Бо хүнде бүдүрүлгөде 7 цех доктаамал ажилдап турар. Тодаргайлап көргүзөргө мындыг: корпус мебелиниң 2 цехи, чазаныр кылыглар бүдүрүлгезиниң 4 цехи, чымчак мебельдин бир цехи бар. Бүдүрүлгениң бүдүргөн барааның продукциязын боттарының «Светлана» садыында садып турар. Оларның бүдүрүп үндүрүп турар барааннарын көөр дээр болза, ону шуптузун «Светлана» садыында делген каан. Ында чүнү чок дээр, бажың иштиниң чымчак мебелиден эгелеэш, диван, стол, сандай дээш, чүнү күзээр-дир, ону садып ап болур. Кызыл хоорайда мебель садып турар садыглар-ла хөй, ынчалза-даа «Тыва мебель» КХЭ-ниң кылган мебелиниң шынары эки, өртээ таарымчалыг болганындан оларның садыындан садып алыкчылар үзүлбес дээрзин садыгчылар боттары-ла чугаалап турдулар. Чижилгелиг рынок үезинде ынчаар сайгарылбас болза, орулгалыг ажилдаары нарыыдай бээр дээрзин олар эки билип турар.

Бүдүрүлгөге организациялардан, сайгарлыкчылардан болгаш чурттакчы чондан хөй чагылар кирип турар. Ажыы-биле чугаалаарга, бо бүдүрүлгөде «алдын холдуг» мастерлер ажилдап турар деп болур. Албан черлериниң иштин, хуу сайгарлыкчыларның офистерин колдуунда бо бүдүрүлгениң ажылчыннары кылып турар. Чазаан кылыглардан аңгыда, олар блок тууйбуларны база

бүдүрүп үндүрүп турар.

Сергей Ивановичниң чугаазы-биле алырга, бүдүрүлгениң кол хереглели дилиг материалдары болганда, олайтыргыны үзе шитпирлээн улус болду. Чербиниң ыяш белеткээр пунктузу кончук нарын байдалга турда, «Тыва мебель» ону садып алгаш, бүдүрүлгени бут кырынга тургузуп, ажылчыннарны ажил-биле хандырган. Ам бүдүрүлгениң девискээринче кире бээрге, ажылдал ыяшты сорт аайы-биле чыып турар. Чамдык эт-сепке чымчак материалдарны ажылгаары база билдингир болгай, ынчангаш бүгү хевирин ыяжын аңгылап чыып каан турар болду.

Хуу бүдүрүлгө болганда, Сергей Иванович бүдүрүлгениң саңхөө байдалын чугаалаар хөңнү чок кижиге болду. Ол ооң бодунуң эргези-дир. Ынчалза-даа мен борта ийи кол көргүзүгүнү айтып каарымга, бүдүрүлгениң ниити байдалы билдине бээр. Амгы күштүг болуп турар өртектер-биле бүдүрүлгө 2004 чылда 6,0 млн. рубльдин барааның продукциязын бүдүрөр тургаш, 11,3 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Республиканың ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң аразында «Тыва мебель» көскү черни ээлеп турар. Ажылчыннар ажил төлевириг көрдүнгөн хүнүңде ап турар болгаш артыкшылдыг акша-хөрөңгизи-биле чаа дериг-херекселдерни садып ап, бүдүрүлгениң эргижирээн тудугларын септеп, чаартып кел чыдар. Олар бүдүргөн продукциязын чүглө республика иштинге эвес, Саян ажыр база сайгарып турарлар. Тываның дыды шынар талазы-биле Сибирьде онзагай черни ээлеп турар болгаш ооң-биле кылган мебельге чоннуң сонуургалы улуг дээрзин Сергей Иванович база демдегледи.

«Тыва мебель» КХЭ-ниң бүдүргөн барааның продукциязы Сибирь девискээринге болгаш Россия деңнелдиг делгелгелер-маркаларга киржип, шаңналдыг черлерни ал келген. Бүгү-россияның «Россияның эң эки 100 барааннары» деп делгелге-ярмаркага киришкеш, «Чоннуң уран чурулга, ус-тывыш» номинациязынга шаңнатканнар. Бо дээрге бүдүрүлгениң бүдүргөн барааның продукциязы Россияның 100 эң эки барааннарының санынче киргени болур. Пөш тооруундан кылган

журнал столу 2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге бүдүргөн «Эң эки бараан» деп үнелелди алган. Девискээрлер аразының «ТываЭкспо-2004» делгелгезинге киришкеш, бүдүргөн продукциязын рынокке киришти-ринге идепкейлиг киришкени дээш диплом-биле шаңнатканнар. Бүдүрүлгениң хөй санныг шаңналдарының эң колунга кысказы-биле доктаарга мындыг.

«Тыва мебель» КХЭ эрткен чылын болган Тываның болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринге уткуштур дыка хөй мөөрейлерге деткичилеп, ТР-ниң Чазааның болгаш Кызыл хоорайның мэриязының хөй чагыгларын күүсеткеннер. Сергей Иванович-биле чугаалажып оргаш, ооң кижилер-биле чугаалажып билер, чөптүг, биче сеткилдин үнелевес аргам чок болду. Кызыл хоорайга сарыг шажынның Субурган тудуунга эки туразы-биле киришкеш, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактан өөрүп четтиргенин илереткен хүндүлүг бижикти алган. 2002 чылдың түннели-биле «Ыяш болбаазырадырының» номинациязынга «2002 чылдың эң дээрре удуртукчузу» деп атка төлөптүг болган. 2004 чылдың түннели-биле «Үлетпүр» номинациязынга «2004 чылдың менеджери» деп конкурстун тиилекчизи болган. Бо дээрге экономиктиг реформаны чорударынга удуртукчунуң чедип алган чаагай ажил-херектерин бадыткап турар шаңналдар дээрзи билдингир.

«Тыва мебель» КХЭ-де 40 ажыг чыл ажилдап чоруур, күш-ажылдың хоочуну Виталий Гольцов бүдүрүлгениң директору Сергей Ивановичиниң дугайында мынчаар чугаалады:

— Шынын чугаалаар мен, мебель фабриказы кончук берге байдалга турда, Сергей Иванович ажилдап чедип келди. Ол үениң байдалы-биле алыр болза, кандыгдаа удуртукчу бээр кээрин күзөв турган. Аныяк, дидим болгаш кандыг-даа ажилдан кортпас кижиге-дир. Бир эвес Сергей Иванович үезинде келбээн болза, бо фабриканың салым-чолу бир аңгы турар чадавас. Ынчангаш коллективте ооң ат-алдары улуг, ажылчыннар хүндүлээр. Ынчанмай канчаар, бисти ажил-биле хандырган кижиге ол-ла болгай — диди.

«Тыва мебель» КХЭ-ниң кол күжү — ажылчыннар. Оларның ачызы-биле бүдүрүлгө рынокка дүжүп бербээн, улам хөгжүп, чаарттынып, бүдүргөн барааның продукциязы чурттакчы чоннун, садып алыкчыларның сеткилин өөртүп чоруур. Бүдүрүлгөде мурнакчы арга-дуржулганы ажылдап, бот-тускайлап чогадыкчы езу-биле ажилдап чоруур, бодунуң мергежилинге бердинген инженер-техниктиг ажылчыннар хөй. Оларга директорнуң бир дугаар оралакчызы Андрей Сарыглар, технолог Владимир Саянко, чуркучу Анатолий Түлүш, бригадирлер Владимир Манчин, Галина Коваленко болгаш өскелер-даа хамааржыр.

«Тыва мебель» КХЭ-де ам турум байдал тургустунуп келген. Оларның бүдүргөн барааның продукциязы, алызында барып, чүглө Россияга эвес, делегей деңнелинче үнүп болурунун аргазы бар дээрзин тускай эртемниглер чугаалап турду. Ол чүглө тывынгыр-сагынгыр, чогадыкчы ажилдан хамааржыр дээрзи билдингир. Ынчангаш олар даартагы хүнче бүзүрелдиг көрүш-биле ажилдап турарлар.

Сергей ХЕРТЕК.
В. Балчий-оолдуң чуруктары.

Уран чүүл училищезинде

БАШТАЙГЫ ШЫЛГАЛДА

Кызылдың уран чүүл училищезиниң аас чогаал ырларының салбыры от-четтуг концертин үндүргөн. Башкызы Айлаң Хомуш-куевна Каң-оолдуң удуртулгазы-биле сургуулдар кыш үделгезинге тураскааткан сценажыткан ыры-хөгжүмнүг көргүзүгүнү бараалгаткан.

Кыш үделгезиниң бүгү сагыыр ужурлуг чүүлдерин салбырның сургуулдары сагып көргүзүп, оюн-баштак ойнап-хөгөп, кожамыктап, ырлажып, кышты үдеп, часты уткуурунун байырлалын сценага көргүскеннер. Көрүкчүлерин «артистер» концерт соонда боттарының кылганы кыш үделгезиниң кол чеми — блины-биле хүндүлээр.

Бо салбыр 2001 чылда тургустунган. Училищеде эң аныяк салбыр болуп турар. Ону тургускан сорулгазы — янзы-бүрү чоннарның чаңылдарын, аас чогаалын, культуразын билер ыраажыларны белеткээр. Ону чедип алырды сургуул бүрүзү аңгы-аңгы чоннарның хөгжүм херекселдеринге база ойнап билер болур ужурлуг. Улустун ырларын ырларда безин чер-чурт аайы-биле тускай анын сагыр апаар. Ынчангаш сургуулдарны бо салбырга өөредир амыр эвес херек.

Уран чүүл училищезиниң башкызы А.Х. Каң-оол Кызылда салым-чаяанныг уруглар школазын дооскаш, Новосибирскиниң музыка школазынче кирип алгаш, ооң соонда Улан-Удэниң культура академиязын база дооскан. Мергежили — аас чогаал коллективтериниң удуртукчузу, улустун ырларының башкызы.

Бо отчет берип турар бөлүктө көдээ суурлардан оолдар, уруглар өөренип турар. Анастасия Александровна Маликова, Регина Нимановна Тараачы олар 25 сургуулду бүгү талазы-биле быжыг чепселгенген культура ажилдакчылары болзун дээш бүгү күжүн берип өөредип турар.

Сургуулдар чүглө ырларынга эвес, а янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнап өөренип турар. Оон аңгыда сыгыт-хөөмей кичээлдери база бар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Музыка кичээлдери

БИР ШАК ЭВЭЭШ

ТР-ниң Чазааның кадрлар белеткээр болгаш билин бедидер Тываның күрүнө институтунга республиканың школаларының музыка башкылары болгаш уруглар садтарының башкыларына өөредилгелер эрткен.

Бо өөредилгелер чер-черлерде музыка башкыларынга бот-боттарының аразында аргадуржулга солчуп алырынга база ажыктыг болган. Эге класстарга музыка кичээли неделяда 2 катап, улуг класстарга 1 катап эртип турары эвээш деп, башкылар санап турар. Кичээлдерге уруглар ырлаарынга, танцылаарынга болгаш уран чүүл дугайында эге билиглерни шынгээдип алырынга өөренир ужурлуг. Ынчангаш уругнуң иштики делегейин сайзырадырынга 1 шак канчап-даа чедишпезин башкылар чижектер кырынга тодаргай айтып турар.

Чойганмаа САТ.

Бүдүрүлгениң садыында.

БЕРЛИН ЧЕТКЕН ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫ

(Төнчүзү, Эгези № 28
"Шында").

Берлинге чоокшулап чорда, дайын доозулган. Соктай биле Чингизтиң өөрүшкүзү кызыгаар чок болган. Эжишкелер буступ-үрөлгөн, өрттенип-хуюкталган Берлинге үгер-боолар атпайн, танкылар маңавайн, самолеттар ушпайн, бомбалар чазылбайн турар үеде четкенер. Миллион-миллион кижилерниң чырык делегейге тайбың чурттаар күзелиниң боттанганы ол болган.

ЭЛЭЭН ҮЕ ЭРТИП ЧОРДА, совет шериглерни чуртунче эшелон-эшелону-биле чорудуп эгелээн. Соктай база оларның аразында болган. Кыргыз эжи Чингизти командьлал чери Берлинге арттырып каан. Байырлажып тургаш, ийи эжишкелер кайызы-даа карактарының чажын тудуп шыдаваан. Кезээ мөңгөде байырлажып турганын хөөкүй солдаттар ынчан кайын билген, кайын бодаан деп. Оюн Соктайның эрес-дидим чоруун Төрээн чурту Ада-чурттуң дайыны орденниң ийиги чергези база "Эрес-дидим чоруу дээш" деп медаль-биле үнелээн. Москвага келгеш, Соктай кайнаар-даа баар, чүңү-даа кылыр аайын тыппаан. Ол командиринден черле чарылбаан. Командир Соктайны баштай бир-ле шериг кезээнге аппарып каан. Каш хонук эртип

турда, демги командир Соктайны эдертип алгаш, бир улуг ниити чуртталга бажыңыга эккеп чытыргаш, чугаалаан: "Ам маңаа чурттаар сен. Чүңү кылырыңны даарта командирин сеңээ тайыл-бырлап бээр" — дээш байырлаш-каш чорупкан. Кайда ажилдап турарын Соктай чоорту билип алган — чепсек бүдүрер шериг заводунда болган. Мергежил бар эвес, снарядтар дажып чыыр ажилгала өй болган. Аңаа бир чыл ажыр ажилдаан. Эш-өөрлүг, таныш-көрүштүг-даа апарган. Эң чоок эки Андрей дээр эр турган.

Бир-ле катап Андрей маңнап келгеш: "Соктай, сеңээ дендин ажыктыг медээ тып эккелдим. Москвада Тываның төлээ чери бар чүве-дир. Адреси бо".

Бир хүн Соктай шөлээ айтырып алгаш, төлээ черин дилеп чорупкан. Барык чартык хүн чоруп тургаш, төлээ черин тып алган. Улуг өрээлге кирип кээрге, стол артындан аныяк, узун дарга тура халааш, Соктайның чанынга маңнап келгеш: "Кайың келдиңер?" деп айтырган. Тыва чугаа дыңнааш, Соктай ыглап бадырыпкан.

Каш хонганда төлээ черинин бир ажилдакчызы Соктайны "Москва — Абакан" деп бижиктиг вагонга олуртупкан.

...**КЫЗЫЛГА КЕЛГЕШ,** Соктай Мунзук артисти сактып келген. Кайызы-даа Межегей чурттуг-ла

болгай. Эрткен-дүшкен улустан айтырып чорааш, Мунзуктарның бажыңын тып алган.

— Ок көдек, сен сен бе, сен сен бе даадым. Кай, Соктай сен бе? Азы кым сен? — суг-суг дээш, артист белиңнеп пат болган. — Сен бистиңге каш хонук дыштанып ал. Мен Межегейге сөгледиңпейн, айт-хөлдүг келгеш, сени ап алзынар — деп, Мунзук артист чугаалап турда-ла, Соктай Улуг-Хемни куду чадап басып бадыпкан. Элегес хемниң уну-биле кылаштап чоктап орда, соондан аъттыг кижии шаап келгеш, арны тос дег агара бергеш, чаңгыс сөс-даа бук дивейн ыңай болган. Оон чүү болганын үстүндө бижээн бис.

Соктай өг-бүлезинге далаш чок, аалдарга дөрт-беш хонуп чорааш, келген. Ынчанмайн канчаар: уруг-дарыг коргуп сүрээдей берзе. Ынчап чорааш өөнге чедип кээрге, бичии уруглары ачазын танывас болган. "Өске ашак" дээш ачазының чанынче чагдавас болганнар. Чүгле Күрүмаа хөөкүй ок көдек, ок көдек даадым деп белиңневишаан, от-көзүн чүшкүрүп, паш-савазында барган.

ОЮН СОКТАЙ ААЛЫНГА КЕЛГЕШ, өске эки турачы эш-өөрү ышкаш, тайбың ажил-ишче бажы-биле шымнып кире берген. Баштай ол Шанган фермазының инээн кадарып эгелээн. Өөнүң ээзи

Күрүмаа база-ла ол фермага саанчылап кирипкен. Ферма инээ кадарып чораан чылдарында Соктай чаңгыс-даа баш инек, казыра, молдурга чидирип көрбээн. Эки чүве — ол үеде мал оорлар чорук барык чок турган.

Саар инек кадары дээрге эн харысалгалыг ажыл. Эң кол чүве — одар-белчири эки билири болур. Кайда амданныг, чымчак, чулуктуг ойт барыл, инектерни ынаар кадарарга, оларның сүдү элбек болур. Инектиң сүдү дылында деп чүве ол. Кадыг, кургаг, сүүзүн чок ойттуг черлерге кадарарга, инектерниң сүдү ынай болур. Ону кадарчы кижии ыяк билир ужурлуг. Соктай шак ындыг кадарчы чораан. Оон ыңай мындыг: сүт көвүдээрге, саанчыларның акша-телевири көдүрлүр, сүт эвээжээрге, оларның акша телевири кудулаар болгай. Мынчап кээрге, кадарчы кижиниң билдиги ажилындан чеже кижиниң амыдырал-чуртталгазы хамаарылгалыг болур-дур? Инектерни өй-шаанда суггарары, кужурладыры, кажалаары, саары — бо бүгү инектиң хөй сүт бээринге дорт салдарлыг. Ону Соктай кымдан-даа артык билир чораан. Соктайның Шанган фермазынга 18 чыл кадарчылааны оон арга-дуржулгалыын херечилеп турганы ол.

Сөөлүндө баргаш, Соктай биле Күрүмаа төрүүр кодан хой

хүлээп алгаш, "Коммунизмниң херели" колхозка, сөөлүндө совхозка пенсияже үнгүжеге чедир кадарчылааннар. Кадарчылап чораан хөй чылдарының иштинде Соктай биле Күрүмааның ажылын кым-даа чаңгыс-даа катап багай деп көрбээн. Ак сеткилдиг, үрөттүңелдиг күш-ажылы дээш Соктай Мумбарович "Шылга-раңгай күш-ажылы дээш", "Күш-ажылдың хоочуну" медальдар-биле шаңнаткан, Күрүмаа Бадановна хөй-хөй хүндүлүг бижиктер-биле шаңнадып чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Берлин чедир дайылдашкан тыва эки турачы, күш-ажылдың хоочуну, Төрээн чуртунуң патриоду Оюн Соктай Мумбаровичини чаңгыс чер-чурттуглары — кочетовчулар, утпааннар. Оон адын мөңгөжидип, Кочетов ортумак школазын Оюн Соктай Мумбаровичиниң ады-биле адааннар. Чаңгыс чер-чурттуунга хүндүткелениң көскү херечизи ол бооп турар.

Соктай Мумбарович биле Күрүмаа Бадановна сес уругдарының ада-иези чораан. Сес кижиден ам чырык делегейде үш кижии арткан. Көк-оол биле Тыртык — Бай-Хаакта, Кызыл-Уруг Шанганда чурттап олурар.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.
Шаңгыр КУУЛАР.

"ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДЫ — ЧАЛЫ САЛГАЛГА"

Март 18-те Өвүр кожунунуң Саглы сумунуң "Улуг Октябрьның 50 чыл ою база О.Б.Бузур-оол" аттыг школазы 70 чыл оюн демдегеп эрттирген. Аңаа ук школаның аңгы-аңгы чылдарының доозукчулары, ажилдап чораан башкылары болгаш өске-даа аалчылар киришкен.

диг музей-школа бар. Школаларда 14 класс комплектини дерээн. Бо өөредилге чылында 257 өөреникчи, 38 башкы хараа туттунган. Башкыларның 67 хуузу дээди эртемниг, арктаннары тускай ортумак эртемниг. Дээди категорияның 3, бирги категорияның 20, ийиги категорияның 9 башкызы ажилдап турар. Школаның дузалал ажил-агыында 250 хөй-өшкү, 9 бода мал бар.

"Чаагай чаңчылды — чалы салгалга" деп кыйгырыг-биле ажилдап турар школаның музейин Тываның кожунунуң, сумунуң болгаш школаның бодунуң төөгүзүн херечилеп турар документи-лер, дериг-херекселдер-биле дерээн. Саглы школазы 1967-68 өөредилге чылында Октябрьның 50 чылын уткуурунга калбарган социалистиг чарыштың тиелекчизи болурга, аңаа "Октябрьның 50 чыл ою аттыг Кызыл туктуг Саглы 8 чыл школазы" деп атты тывыс-пышаан, мөңгези-биле шыгжаар кызыл тук-биле шаңнаан. А 1974-75 өөредилге чылында ортумак школа болган. Чеден чылдың дургузунда 3069 доозукчу янзы-бүрү мергежилдерни чедип алган. Бо чылдарда школаны 20 хире директор башкы удурткан. 1983 чылдан бөгүнге дээр школаның директорунга Марий-оол Васильевич Дондуп ажилдап чоруур.

Байырлыг чыскаал
Байырлыг чыскаалды 1945-1950, 1951, 1952 чылдардан бээр эрткен 2004 чылга чедир ук школаның доозукчуларының одуруун бөгүңү өөреникчилер тургускан. Чылдар аайы-биле каш кижии чыскаалда турарын чыскаалдың кол командакчызынга дыңнаткан. Чыл бүрүзүндө барык 10-15 чаңгысклассчылар чыгылып келге-

нин демдегеп каары артык эвес.

Школаның юбилейинге тураскааткан концерт-марафон чурттуң, Тываның ыдык ырыларының үделгези-биле школаның кызыл туугун көдүргөн. Ол ышкаш бо кезээге өөреникчилерниң күссел-дези-биле Саглы сумунуң ыдык ыры апарган Александр Куулар, Кертик-оол Данзынның чогаатканы "Эки, Саглым!" деп ыры чаңгыланып, чыылган чонун сагыш-сеткилин доюлдуруп турган.

Концерт-марафон

Өөреникчилерниң байырлыг концердинде эгезинде школаның директору М.В.Дондуп школаның 70 чыл дургузунда эрткен оруун, бөгүндө байдалын каксы таныштыргаш, школаның сайзыралынга улуг үлүг-хуузу кириген болгаш кирип чоруур башкылары чогаарал-биле адаан. Ол ышкаш школага өөренип чораан, чер-черлерде ажилдап чоруур аңгы-аңгы мергежилдиг бүгү кырган-авалар, кырган-ачалар, авалар, ачаларга база өөреникчилерге байыр чедирген. Өвүр кожунунуң чагырга даргазы А.С.Куулар байыр чедиргеш, Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелгезиниң юбилейлиг медальдарын сумунуң хоочуннары С.Б.Монгушка, Х.Д.Апакка тывыскан.

Кожунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Ш.Д.Саая, ко-

Эки, Саглым!

Калчан артын ажа бергеш, улуг тынып, Кайгамчыктыг чараш чуртум магадаар мен. Кыды-Халыын, Ортаа-Халыын мурдумда бо Кызыгаар чок чалгып чыдар, сонуургаар мен.

Эки, Саглым! Төрээн чуртум, өскөн черим, Оглуң, кызың байыр тудуп мендилеп тур.

Саглы чонун көрүп каарга, бир-ле дугаар Сагыш-сеткил өөртүп келир, элдеп чүве. Сарыг-Сиген, Мугур чоогун эртип чорда, Салгын-сырын аайы-биле чүрек соп кээр.

Чыраа-Бажы, Теректигиң унун дургаар Чылыг малы, сарлык, инээ сыңмас болган, Чычы торгу тонун кеткен малчын арат Чыраа-саяк адын мунган чортуп келир.

Арзайтының, Ооначаның кадырларын Аңы-меңи сыңмас кылдыр бурган чаян. Аңгырактын, Мозаганың шынааларын Айдыс салып чуртун кагабайн малчын ээлээн.

жуунуң өөредилге килдининиң специализи Н.Ч.Монгуш кожунунуң болгаш республиканың өөредилге шугумундан башкыларга хүндүлел бижиктерни, шаңналдарны тывыскан. ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының өмүнээринден В.Тарыма, К.Монгуш, Э.Ооржак школага, школаның башкылары К.А.Ооржакка, З.К.Кууларга, К.С.Монгушка, Н.М.Сааяга хүндүлел бижиктерни тывыскан. Школалыкчыларын солун концертининиң үезинде кожунунуң өске-даа сумуларының школаларындан төлээлер база үстүндө ады кирген аалчылар, ажилдап чораан башкылар, суму чагыр-газы, өг-бүлелер, доозукчулар деткимче-дуза кылдыр белектерни, акша шаңналдарын тыпсып турган. Саглы ортумак школазының башкылары методиктиг каттыжышкыннар аайы-биле боттарының талазындан ажилдап чораан хоочуннарга болгаш бөгүндө эки үрө-түңелдиг ажилдап чоруур башкыларынга суй белектерни тураскаалга берип, демдеглээн.

Санчай САТ.

Сактышкын кичээлдери

Байырлап школаның класстарынга өөреникчилер болгаш чылдар аайы-биле доозукчуларның киржилгези-биле сактышкын кичээлдеринден эгелээн. Саглы сумунуң эге школа турар үеде, 1949 чылда, школаны дооскан хоочун Намажаан Шаңгыш-ович Куулар өөренип турган үелерин мынчаар сактып чугаалап турар:

— Сумунуң девискээринге школаны 1934 чылда тургускан. Ол үеде суму даргазы Элбек Саая Мөртекей огул аалдар, арбаннарның ажы-төлүн бөлүктөй чыгаш, кичээлдерни эрттирип турганын улуг назылыг өгбелер төөгүп чугаалаар чүве. Саглыга баштайгы башкылар Доржу-Чотпа Ооржак, Эзир Саая, Сержикий Куулар оларның аалдар кезип башкылап турганын бичии тургаш, бодум база көргөн мен. Бо башкылар ыраккы Барыин-Хемчиктиң Актан, Алаштан келгилээн шору эртемниг кижилер турган.

Мен Саглының эге чада школазынга 12 харлыымда 1945 чылда өөренип кирдим. Ол үеде контроларның ажы-төлүн школага хүлээп албайн, өөрөтпейн турганы ол. Баштайгы башкы Карма Донгак чүве. Эге школага башкыларым Ооржак Санаа Көк-Хуна (Аянгатыдан келген), Дагыш Василий Сада (иези Аянгатыдан ол үеде көжүп келген), Улаатайдан Арат-оол Монгуш Ламаевич, ол ам

назы-хары улгаткан Хандагайтыда чурттап чор, олар турган.

Ынчан Саглы сумунуң төвү болур чер бөгүңү суур турар черден оранчок өрү Чыраа-Бажы деп черге турган. Аңаа бир школа бажыңы, чепненер чер, суму чагыргазының бажыңы, эмнелгениң бичии бажыңы, Кара-Сенди ашактың хлеб быжырап бажыңы, Ооржак Дочун ирейниң эт-сеп сугар аңмаары, садыг кедээинге Очур Хаплак, Хоюг-оол ашактарның кара-кара бажыңнары турган. Эге чада школазын кады дооскан өөрлерим-биле Хандагайты 7 чыл школазын чедишкениг дооскаш, Чадаананың ортумак школазынче өөренип кирдивис. Бодум бухгалтер мергежилдиг болдум. Саглы школазын доосканнарның аразында кандыг мергежилдиг улусту чок дээр. Бети дизе Бузур-оолдарның өг-бүлезинден өңүг металлдың инженери Доржу Бузур-оол — техниктиг эртемнерниң кандидаты, Орлан Бузур-оол — математика эртемнериниң кандидаты, Арыя Бузур-оол — өңүг металл инженери, Сендаш Бузур-оол, Кызыл Бузур-оол — башкылар, ол ышкаш мурнакчы чолаачылар Дылдый, Алексей Бузур-оолдарны адап болур.

Школа — бөгүндө

Сактышкын кичээлдериниң соонда школага экскурсия болган. Бөгүндө школаның девискээринде "чаа", "эрги", "эге" школалар, интернат-школа база 3 өрээл-

ДАГЫ КӨЖЭЭЛЕР — ТӨӨГҮСҮС ХЕРГЕМЭМ

2005 чылдын январь 15-те үнген “Шын” солунга Допчуң-оол оглу Кара-оолдуң “Амыдырал херечизи — көжээлерим” деп тыва чаагай езу-чаңчылдарга тураскаадып бижээн чүүлүн сонунургап номчудум.

Автор бодунуң салым-чаянның хам уктуг, бодунуң хинин кескен кырган-авазындан эгелээш, тыва кижилерниң долгандыр бойдус-хүрээлел-биле тудуш харылзаалыын, оларның төөгүлүг тураскаалдарга хайыралыын, чер-чуртунга, оран-таңдыларыңче чажыын чагып чалбарыыр езу-чурумун, чер, суг, оран-таңды ээлеринге авырлардап, оларны чемгерип, чаагай дүжүтү, кадыкшылды дилеп ап, тодуг-догаа чуртталганы тудуп чораанын шынның барымдааларга даянып, аажок солун кылдыр төөгүлөп бижээн.

Ынчангаш аңаа үндезилеп, бодумнуң сагыш-бодалымны база илередир бодай бердим. Барык 40 чыл иштинде Тываның 8 аңгы школаларыңа ажилдап чораан үелеримде класстан дашкаар ажилдарга туризм, чурт-шинчилел (краеведение) бөлүмнөрин удуртуп келдим. Солун-даа, берге-даа ажил чүве. Сөөлгү чылдарда оларны ийи аңгы кылдыр чарып кааны чөптүг чүве бо. Чүге дээрже туризм — арыг спортчу мергежил, а чурт-шинчилел тус черниң төөгүсү, чоннуң культуразы-биле холбажыр, ховар үнелиг тураскаалдыг черлерни эртем езузу-биле шинчилээри болур.

Ылаңгыя хөйүн көргөн улуг назылыглар, кадарчылар, аңчылар-биле учуражылгалар дыка солун, музей ажылыңа эргежок чугула сумелерни бере бээрлер. Бот хуумда өөреникчилер-биле походтал-даа, аңнап азы малчыннар аалдары кезип-даа чорааш, бижиктиг, чуруктуг хаялар, көжээлер бар черлерге ыяап баар, сонунургаар кижжи мен.

Башкылап чораан үемде күзүн школа эгелээри билек, бүдүн өөредилге чылының дургузунда класс бүрүзүңге турисчи, чурт-шинчилел ажилдары чорудар онаалганы берип каар кижжи мен. Ук ажилдарны республиканың аныяк турисчилер станциязының планы-биле чыл бүрүде аңгы-аңгы угланышкынар-биле чорудар. Ийме школазыңа ажилдап турум-

да школа музейи ажыдары арга-жок негеттенип келген. Класстар аразыңа эң хөй хонуктуг походтар үнөр шаңнал дээш конкурс чарлаттыңар. Класс бүрүзүңү өөреникчилери ада-иелери-биле кадды экспонаттар чыылдазын эгелээн.

Ийме — далай деңгели-биле алырга, Тывада эң чавыс черде турар суур. Ооң малчыннары машина оруу чок Хемчик кашпалдарында Ал-Шум, Шом-Шум, Теректиг деп, те, чуңма, сыын-мыңгак ораны черлерде мал-маган азырап чурттап чоруурлар. Ак-Ийме, Кара-Ийме, Таңмалык деп сыннарда кижжи эртип шыдавас туруглар эңме-санчок. Ында кадыр дагларның куйларында чуңмалары анайлары-биле чайын изигде девээлөп чыдарлар, а телер кадыр туруглар кырындан хереп алган, хайгаарал турарлар. Ханы куйларда бурун шагның эдилелдери, ном-судурлар кадалгалаттынып чыдар.

Бир-ле эртен эртенги күш-культура эрттирери-биле школага келиримге, доозукчу класстың уруглары бир-ле чүвени хунаажып, чарашынган турлар. Сонуургай бээримге, дооразы арай чыңге дээрден башка, ном хире калбак даш болган. Топтап көре бээримге, кижжи билбес хөй бижиктерлиг, артында үттүг даш болган. Ону тыпкан кижжи амгы “Тыва кызы” деп бөлүктүң удуртукчузу Чодураа Семис-ооловна Тумат болган. Экспонатты журналга демдеглеп, даңзылап ора, Хемчик ол чарында Бозага деп машина оруунуң төнгөн черинге Чодурааның ада-иезиниң чурттап олурганы күзөг чурттан ооң тывылыгын билип алдым. Ол черде хаяда дыка улуг кижжи изи барын Чодураа меңээ дыңнатты. Хоочун кадарчылар күзүүңге боорга, чайлыг үе тыпкаш, кудаларым боор улуска албан-биле четкен мен. Өөреникчиң меңээ чугаалааны кижжи изин ылавылап тодарадып көрдүм. Калбак даш кырында узуну 46 см., дооразы 13 см езулук кижжи изи бар болду. Ону чурукка тырттыргаш база бир

экспонат кылдыр немээш, ол черже дыштаныр хуннуң походун кылыр маршруту тууруу шаап алдым.

Семис-оол, Өмчүр Туматтарның хөй кадарып өскөн чери Бозагада ам-даа дыка хөй бижиктиг, чуруктарлыг хаялар бар дээрзин дуннаан мен. Ол хайыраан музейни ажыдарының кыры турувуста интернат өрттөнгөш, музейниң хуукталып калганыңа дыка сагынчым аарып чоруур. Ынчалза-даа ук ажилда хоочун башкы А.Ш.Монгуш удуртуп эгелээн чүве. Ам бо хуннерде школа администрациязы чаа музей кылып турарыңа дыка өөрүп чоруур мен.

Ак-Даш школазыңа башкылап тургаш, класстарга база онаалгалар берип турган мен. Бир катап чаңгысклассчы эжим Өлзей-оол Аракчаевич Ондар-биле хөөрөжип ор бис.

Төрээн чериң өөрөн

— Сен тайга-таңды кезиң, төөгү копарар кижжи болгай сен. Мен сенээ ууттунмас үжге айтып берейн. Өртээн төлөп шыдаар сен бе?— деп, ол баштактанды. Боду арат ажил-агыйлыг, агрономнап, хой бригадирлеп-даа шаг болган кижжи. Чажывыстан кады өскөн, ийи кончуг север Аракчаа, Өлзей деп дарганнарның оолдары бис.

— Шаттың Шүңмөк деп черин билир сен бе? Ында хаяларда хамык эрги шагның бижиктерин, чуруктарын сонунургап көрүзүң кандыгың? — деп бо.

— Ону сонунургавайн, чүну сонунургаар боор. Айтып берип көр, эш — деп дилээң мен.

Ол үеде өөредилге чылы дооступ, школа слетка белеткенип, класстарның походтап, бүдүн чылда чоруткан чурт-шинчилел ажилдарын түңнөп турган үе чүве. Күзүн-не турисчи кокпаларны изеп, онаалгаларны берген турган чүве. Ольга Калдар-ооловна Ооржактың класзы 2-3 катап Шүңмөкче экскурсиялап, чуруктарлыг, шимделдиг альбомны дерээш, бири черни алган чүве.

Д.Кара-оолдуң кырган-ава-

зының дагып чорааны угулзалыг, бижиктиг көжээ Түңге деп черде күзөгдө өскүсүрөй берген ораны барган санымда-ла хайгаарал каап чоруур мен. Ол ышкаш Согарлар деп черде Ондарлар хөөрунүн чанында бичии уруг эдертен чышкаш көжээ база бар. Тываның кайы-даа булуннарында көжээ даштар хөй. Республикада төөгүлүг тураскаалдар камгалаар комитет бар-даа болза, ажылы шуут көзүлбес-тир. Даш көжээлер дээрже төөгүсүс-түр.

Тус-тус черлерде чагырга черлери тураскаалдыг черлери учетка ап камгалаары, келир салгалдарга бурун шагның эдилелдерин, каасталгаларын, езу-чаңчылдарын хевээр арттырары — национал чоргааралывыс ол-дур. Чон көрзүн дээш М.Б.Х.Кенин-Лопсан болгаш Д.Кара-оол хамык хөй көжээлери музей чанында аппарып алган-дыр. Оларны кайыын эккелгенин, кая турганын, кымның тыпканын, аргалыг-ла болза, тодаргай кылдыр бижээш, чаа музейге көскү черге чалап олуртурун күзээр-дир мен. Туристерге болгаш сонунургаатарга төөгүңүң херечилери болур чурук бижиктерни өскээр дажыглап, үрей бербезин дилээр-дир мен. База төөгүңүң тураскаалдарын камгалаар талазы-биле ажил чорудуп турар инспекторлар школалар-биле харылзажып, парлалга чепсээн ажыглап, ылаңгыя турслеттарга киржиң, суртаал ажылы чорудар болза эки. Кожуун, суму девискээрлеринге кайы хамаанчок хорум каскан кижилер көзүлзе, хамааты кижжи бүрүзү оларның документилерин айтырып, ТР-ниң Чазааның чөпшээрели бар-чогуң айтырар болза эки.

Шынап-ла, тайга-таңды, чер, суг, аржаан, арт-сын, суг баштары, тел ыяштар, куйлар турар үелиг. Ынчангаш ол бүгүңүң ээзи, төрээң бойдузувусту, дагып, чемгерип сүзүлгөп камгалаары — ыдыктыг хүлээлгевис.

Наадым САРЫГЛАР, РФ-тиң туризм спортунуң хоочуну, ТР-ниң күш-культура болгаш спорттуң тергини.

Тожу кожуунда 6 муң чурттакчылыг Адыр-Кежит, Тоора-Хем, Ий, Ырбан, Сыстыг-Хем болгаш Чазылар деп 6 суур бар.

Ий суур аң-өлүктүг, кат-тооруктуг, ачы-буянын Хоор-Арга деп улуг сынның баарында турар. Ол улуг, бедик сындан Улуг-Хемниң эринге чедир хаван эми сагындырар 7 улуг ооргалар чавызап баткаш, шуут-ла хемге четкен. Ооң ортузунда хем кежилдир Ий суурнуң чону чурттап турар. “Тооруктуг долгай таңдым долганзымза тодар-ла мен” деп улустуң ырызында ышкаш, ол таңды Ий суурнуң чурттакчыларын чемгерип турар дизимзе, ында кандыг-даа частырыг чок.

Чурттакчы чон ооң төттүнмес кат-тооруун, аң-меңин чөп ажыг-

лап, амыдырал-чуртталгазы сегип кел чыдар. Күзүн баштай кадын чыып дужаар, оон тоорук быжа бээрже, хар улгаткыже тооруктаар, киш, динч үези чедиң кээрже, аңыыр сезону эгелээр.

Кат, тоорук дээш дүн-хүн-даа дивес чүктенчикпен улуг-бичии кижилер шуужупкан, ол-бо чарыкче кежил турда, шуут-ла үзүк чок болу бээр. Ол кадыр сындан тоорукту арыглап алгаш, чүктөп кежиргеш, кожуун төвүңге чедирер айтырыг амыр эвес-ле болгай. Хемелеп кежиргени дээш төлээр. Бо чылын 2-3-даа тоннаны дужааган кижилер бар.

Ий суурнуң чурттакчыларының амыдырал байдалы чүгээртеп, машина-техниканы-даа элээн хөй кижилер садып ап турар болу берди. Бүдүн кожуунда дужааган тооруктуң хөй кезиин Ий суурнуң чурттакчылары дужааган деп белеткелчилерден дыңнаан мен.

Ачы-буянын Хоор-Аргадан аңгыда ырак эвесе Кара-Доот, Улуг-Кыр, Хой-Кара деп аң-меңниг, кат-чимистиң ораны улуг сыннардан машиналыг кижилер хөй олча-ажыкты ап турарын көрүп чор мен.

1995 чылдан бээр азы совхоз буурап дүшкен соонда Ий берге байдалдыг суур кылдыр санадып турду. “Май-1” совхоз 1000 ажыг чылгылыг, 10 муң ажыг ивилик, 2 сүт-бараан фермалыг турган. Бода малды, ивини, чылгыны-даа хуу кижилерге бербейн, күрүнеге-даа дужаавайн турда, ис чок читкен. Ол дээш кым-даа хары-салга чүктөвезин. “Совет Тыва” совхоз пай (үлүү) кылдыр кижжи бүрүзүңге малды үлөп берген. “Май 1” совхоз өскүс бызаа-даа бербээн. 1995-96 чылдарда хуу инектерни оорлааш туруптарга, малчын өг-бүлелер суурдан көжүп эгелээн. Оорлар-биле демиселди күштелдирген соонда, оорлаар чорук чидип, бода малдың баш саны өзүп эгеледи. Бо хуннерде 360 ажыг өг-бүлө 392 бода малдыг болуп турар, чамдык өг-бүлелерде ооң саны 20-30 чедип турар.

Чоннуң амыдырал-чуртталгазының көскүзү-биле экижип турарыңа ында суму чагыргазының үлүү чок деп болбас.

Самия СААЯ, күш-ажылдың хоочуну.

ТӨРЕ-ХӨЛ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ ШИНЧИЛЭЭН

Куштар шинчилээр эртемденнерниң (орнитолог) хайгаарал турары-биле алырга, бүгү делегейде, ооң иштинде республиканың девискээринде сугнуң болгаш суг чоогунуң куштарының саны эвээжеп турар. Ооң кол чылдагааны — куштарның чурттаар черлериниң байдалының өскерлип баксырааны. Олар девидедир байдалан база агаарның хирленип турарындан эвээжеп турар деп шинчилээн.

Специалистерни кол дүвүредип турар айтырыг — куштарның чурттаар черлерин солуп турар үелери. Азия чурттарында турлаглаар черлериниң 85 хуузу баксыраарының кырында келген.

Тыва Республиканың географтыг девискээриниң бойдузунуң, экологтуг байдалдарының, хөй янзы чер хевирлериниң онзагайы-биле куштарның көжери тускайлаң бооп турар. Республикага куштарның көжүп учурун шинчилеп көөрү. Соңгу полшариениң куштары өөрениринге идигни берип турар. Тывадан үнгөн куштарның көжүп кыштаар черлери Африка, Австралия, Япония чедир чаттылганын эртемденнерниң куштарның

буттарында кедирип каан демир чүскүктөринден билдинип турар. Суг болгаш тулаа черлериниң куштары — Тываның куштарының хөй кезии болуп турар болгаш ол чоок-кавының дириг амытаннарының, үнүштерниң амыдыраарыңа онзагай черни ээлеп турар. Олар заповедниктиң суг-тулаа экосистемаларында бойдуштуң өскерилгелериниң (бирги ээлчегде, кижиниң ажил-чорудулгазындан) көргүзүү болуп турар.

Сибирьниң Енисей чоогунуң барыын таллазының куштар чыгылы турлагларының бирээзи — “Убса-Нур ыйгылаажы” биосферлиг заповедниктиң камгалалдыг девискээри “Цугээр-Элсте” Төре-Хөл болуп турар. Хөл — республика чергелиг бойдус тураскаалы, суг куштарының турлаа. Ылаңгыя күзүн куштар көжүп, чанып турар үеде олар хөлге хөйү-биле турумчуп турар. Чоокку үеде безин бора кастың турлаа турганы демдеглеттинген. Бир сезонда 90 муң хире, аңгы-аңгы хуннерде 10 муң чедир куштар турумчуп турар.

Төре-Хөлдүн девискээри 50,8 муң дөрбелчин метр болгаш бир онзагай: дустуг эвес, кожаланчып

турар бичии хөлчүгештерлиг, шыктыг шынааларлыг, тулааланчак черлерден тургустунган. Хөлдүн үнүштериниң хөй кезии барыын талазында болгаш Тываның девискээринче кирбейн турар. Ооң чоок-кавы девискээри далай деңгелинде 750-1000 метр бедик, оргулааш чер болгаш Төп Азияның элезинниг кургаг ховуларның бойдузунга дөмейлешкек.

Хөлдү долгандыр чаттылган черлер, ылаңгыя элезинниң үнүштери, дириг амытаннары

хөлге катаптаттынмас онзагай көрүштү берип турар. Төре-Хөл девискээринге куштарның ужуп көжөрүңүң шинчилелдерин 1980 чылдарда Красноярскиниң күрүне университетиниң ажилдакчылары А.П.Савченко, В.И.Емельянов болгаш Красноярскиниң башкы университетинден В.И.Баранов болгаш өскелер-даа чорутканнар. Үстүнден адаанывыс эртемденнер куштарның ховар хевирлерин, көжүп чанар үелерин, чизелээш-киннерни чоруткай болгаш республика онза камгалалдыг бойдус девискээрин тургузар талазы-биле саналды-киргеннер. Эртем-

деннерниң киирген саналыңа үндезилеп, куштарның чамдык хевирлерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Кызыл дептерлеринче киир бижээн.

Сугнуң болгаш тулаа черлериниң куштарын камгалаарының кол шимчедикчизи — Бүгү-делегей чергелиг суг болгаш тулаа черлерин камгалаар Конвенция болуп турар. Ону Иранның Рамсар хоорайыңа 1972 чылда хүлээп алган.

“Убса-Нур ыйгылаажы” биосферлиг заповедниктиң камгалалдыг черлери ЮНЕСКО-нуң делегей чергелиг бойдуштуң тураскаалдарыңа хамааржып турар болганда, Төре-Хөлге суг, тулаа куштарыңа таарымчалыг байдалды тургускаш, ук хөлдү Рамсар конвенциязыңа киирер деп саналды заповедниктиң эртем ажилдакчылары тургузуп турар. Бо чүүл долгандыр турар бойдус хүрээлелин, ылаңгыя дириг амытаннарның хөй янзылыын камгалап арттырып алырыңа улуг идигни бээр.

“Убса-Нур ыйгылаажы” биосферлиг заповедниктиң эртем килдизи белеткээн.

Куштарның ужуп көжери

Чүге дээрге Х.Ө. Ширин-оол — кижилер ооң соондан ужур эдерип, эки сөстөр чугаалап, алгап-мактап артсын дээш чурттавайн чораан: ол уран чүүл дээш, төрзөн чону болгаш ооң салым-чолу дээш кызымаккай ажилдап, бодунуң кадыкшылын бичии-даа харамнанмай өргүп чораан кижилерниң бирээзи, тыва чоннуң ховар оглу-дур. Ооң

«Буян адашкылар» деп шинден үзүндү. Артистер Л. Солун-оол, А. Ширин-оол.

«Аргада чыыш». Өшкү — Д. Монгуш, Хаван — С. Оюн.

«Чок болган кижиде дугайында — чүгле экини, азы чүнү-даа эвес» деп чугаа чамдык таварылгаларда күш чок апаар дээрзинге боттук бадыткал кылдыр март 19-та Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң Улустуң артизи, ТР-ниң Күрүне шаңналының эдилекчизи Хертек Өлбезекович Ширин-оолдуң чырык адынга тураскааткан сактыышкын кежээзин кирип болур.

эрткен оруу, чурттап эрткен чуртталгазы кадыр-бертиг-даа болза, чүзүн-баазын солун болгаш төөгүлүг болушкуннар-биле байлак, ооң сөглээн сөстөрүн чон утпас.

Ол бодунуң кыска назынында чүс ажыг шиилерге ойнаан, бедик шынарлыг документалдыг телефильмнерни кылган, баштайгы көрүштөн бөдүүн ышкаш сагындырар, а херек кырында ханы утка сиңирген одуругларлыг шүлүктөрүн, чечен чугааларны болгаш шиилерни хөйүнү бижээн-даа болза, угаан-бодалын болгаш сеткил-сагыжын хөлзедип, дүвүредип чораан бодалдарын доозазын чугаалап четтикпейн барган: хайлыг аарыг ону чырык өртем-чейден чарып каан...

Ынчалза-даа ооң эки, ажы-төлү, эш-өөрү, мөгейкчилери чидиригге таварыша-даа, Хертек Өлбезековичиниң чырык овуру-хевирин чүректерге кадагалап, ооң сөглээн сөстөрүн утпайн сактып, ону боттарының чанында кожа, оларны камгалап-карактап чоруур кылдыр бодал чоруурлар. Ооң херечизи — ук кежээге келген хөй санныг кижилерниң сактыышкыннары болгаш чүректөрүн ханызындан үнген чылыг чымчак сөстери болур.

«Делегейнин дириг эртинези», чогаалчы Монгуш Борохович Кенин-Лопсан, Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржай, Улуг Хуралдың депутады Хонук-оол Доржуевич Монгуш, Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң талазы-биле агентилелиниң удуртукчузу Биче-оол Сундуевич Шыырап, Х.Ө. Ширин-оолдуң чаңгыскурсчулары РФ-тиң авлдарлыг артизи Люндуп Иргит-

ович Солун-оол, ТР-ниң алдарлыг артизи Дадар Норбуевна Барынмаа, ТР-ниң алдарлыг артизи Дыртык Бакизович Монгуш, ооң салгакчылары — театрның кол

Театрның кол режиссеру А.К. Ооржак.

«Аргада чыыш». Койгун — О. Сат. Бөрү — Э. Ондар.

М. Көжелдейниң «Үш чүүл эртемниг оол» деп шинден үзүндү. Г. Мунзук, С. Ириль.

Х. Ширин-оолдуң «Бедик арттан харап ора» деп шүлүүн аныяк артист Орлан Оюн номчуп тур.

«Эгил, эжим, эгил!» деп шинден үзүндү.

«Дамырак» бөлүү. «Будданың самы».

БИСТИҢ-БИЛЕ КАДЫ

Сактыышкын минутагының үезинде: А.А. Даржай, М.Б. Кенин-Лопсан, Х.Д. Монгуш.

А.О. Ширин-оол чылганнарга четтиргенин илергейлеп тур.

режиссеру, РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң Улустуң артизи Алексей Кара-оолович Ооржак, РФ-тиң Театр ажилдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы Александр Сан-оолович Шюон база хөгжүм-шии театрының ат-алдарлыг болгаш аныяк артистери Хертек Өлбезековичиниң дугайында боттарының чырык сактыышкыннары-биле үлештилер.

Көрүкчүлөр болгаш чалаткан кижилер ооң тургускан шиилерин үзүндүлөп-даа болза, чаңгыс кежээ көөр, оларда чугаалаксаан бодалдарны ооң шүлүктери болгаш телефильмнери-биле тудуштуруп нитилештиргеш, ооң сагыш-сеткилин чоокшулаштыр билеп алыр аргалыг болган. Х.Ө. Ширин-оол боду өлүм биле чуртталганың аразында көгегени ажыдыпкаш, чылганнар-биле чугаалажып-хөөрешкен-даа дег,

дириг-чурукка бодунуң рольдарын ойнап, монолотарны номчуду. Ооң дорт көрүжү, чидиг үнү, өөрүшкү-муңгаралы, идегели, бүзүрели залда чылган кижилерниң чүректерин база катап хөлзедипкен.

Кежээниң башкарыкчызы Орлан Дайынчиевич Дамба-Хуурактың демдеглээни дег, «ооң катап-таттынмас овуру-хевирлерин шүтүзүн чаңгыс кежээ көрүп таныжары аас-кежик-тир» дээрзи чөп. Чүге дээрге ук сактыышкын кежээзинге Х.Ө. Ширин-оол ооң салым-чаяанының мөгейкчилеринин угаан-медерелинге болгаш чүлдү-чүрээнге база бир балал-бас чырык исти арттырып каан: ол дээрге-ле бистиң артистиң ам-даа дириг хевээр чурттап чорурунун демдээ-дир.

Салим МОНГУШ.

Чуруктарның автору — Василий Балчий-оол.

Биче сайгарлыкчы чорук

кожуун, Туран хоорай):

Дедир эгидер чингелделиг субсидияны алгаш, хеп-сын септеп, даараар ажылды бажыңымга кылып кирипкен мен. Бо хүнге чедир чондан чагыгларны хүлээп ап, ажылымны уламчылап тур мен. Дедир эгидер ужурлуг 24 муң рубль түңнүг чээлимни төлеп кагдым. Чүгле бергедежил турар чүүлүм — хеп-сын бьжык, даараар тускай чер чогуңдан, бажыңымда чагыглар хүлээп ап турар мен. ТР-ниң биче сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле фондузундан дузаны манап олурар мен.

Н.В. Бутоньева (Кызыл кожуун, Каа-Хем суур):

— Каа-Хем суурга чурук тырттырар талазы-биле биче бүдүрүлгени ажыдары-биле 35 муң рубльди алгаш, 42 муң кылдыр дедир эгиткен мен. Бергелерге таваржып-даа турзумза, тура дүшпейн, даанган хүлээлгемни күүседип турар мен. Амгы үеде кожуун чагырга бажыңымда чонну чурукка тырттырып, бир ажылчын олутту ажыттым.

Э.М. Куулар (Чөөн-Хемчик кожуун, Чыраа-Бажы):

— Эт-сеп кылып, чазар черни ажыткаш, чээлиге алганым 20 муң рубльди хуузу-биле төлээн мен.

Бурунгаар базым

ТР-де Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне департаментизинге Кызыл хоорайдан база кожууннардан келген хуу сайгарлыкчылар-биле «төгерик стол» эрткен. Аңаа ТР-де биче сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле фондуңуң ажылдакчызы С.С. Тас-оол, ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамының ажылдакчызы О.М. Долгих олар киришкен.

2003 чылда ажыл чок дээш учетка турган хамаатыларга кожууннарда Чонну ажылга хаара тудар төптөр база ТР-ниң биче сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле фондузу ачы-дузаны чедиргениниң түңнелинде, олар бут кырынга туруп, хуу бүдүрүлгелерни тургузул ап шыдапкан.

Ындыгларга Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда Наталья Вячеславовна Бутоньева, Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурда Семен Сергеевич Сарыглар, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажында Эдуард Маадыр-оолович Куулар, Таңды кожуунуң Дүрген суурда Алим Мандай-оолович Оюн, Бии-Хем кожуунуң Туран хоорайда Марина Геннадьевна Овчарова олар хамааржыр.

Ам оларның чамдызынга сөстөн берип, ажыл-ижи-биле таныжып көрээл.

А.М. Оюн (Таңды кожуун, Дүрген суур):

— 2003 чылда 20 муң рубль түңнүг субсидияны алгаш, 24 муң рубльди төлеп шыдаптым. Бодунуң бажыңымга далгандан янзы-бүрү чемнерни кылгаш, сумунуң албан черлеринге садып турар мен. Бир ажылчын олутту ажыттым. Суурнуң чону кожуун төвү кирип садыгланарга, чарыгдал хөй үнүп турар. Ынчангаш белен кылып каан чемнерни дораан ап турарлар. Ам хуу столовая азы кафе ажыдып алыр дээримге, тускай бажың чок бооп турар. Эңне бергедежил турар чүүлүм — машина айтыры. Бодумга хергелээр продукцияны суурдан садып алырымга, өртээ дыка аар. Машиналыг турган болза, Кызылдан чик өртекке садып ап болур аргазы бар. Столовая ажыдып апсымза, чонну аш-чем-биле база ажылчын олуттар-биле хандырар мен. Кол сорулгам-на ол чүве.

М.Г. Овчарова (Бий-Хем

А.К. Барымзаа, чурукта (Кызыл хоорай):

— Чонга амыдырал хандырылга талазы-биле ачы-дуза чедирери-биле 2003 чылда 35 муң рубль түңнүг чээлини алгаш, ону 42 муң рубль кылдыр төлеп үндүм. Амгы үеде ажылым шуудай берген. Парлалга бажыңымның подвалында бичии өрээлди арендага алгаш, чоннуң идиктерин септеп кылыр чер ажыдып алган мен. Кышкы үеде иви бышкаа-биле эр, херээжен унты идиктерни даарааш, садып-саарып тур бис. Идик даарадып, септедир чон мында хөйү-биле кээп, орулганы кирип турар. Ол кирген орулга-биле удур-ла янзы-бүрү материалдар садып ап турар мен. Ынчангаш ажылымыс тура дүшпейн, бурунгаар чоруп олурар. Ийи ажылчын олутту база ажыдып алдым. Ажыл чок олурар хамаатыларга мындыг чээлини ап, бут кырынга туруп алырын күзээр кижидир мен.

Чонга ачы-дуза чедирер талазы-биле боттарының хуу бүдүрүлгелерин ажыдып алганнарга өөрүп четтиришкениниң чагааларын ТР-де Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне департаментизиниң удуртукчузу В.С. Чаж-оол «төгерик столдуң» киржикилериниң мурнундан тывыскаан.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Милиция, ооң кижилери

ОНЗА ДААЛГАЛАР КҮҮСЕДИР УЛУГ ИНСПЕКТОР

Кижиниң салым-хуузу ооң бот-тускайлаң амыдыралче эге базымнарындан, амылынга бердингенинден, хөй-ниити амыдыралыга киирген үлүг-хууздундан улуг хамааржыр. ТР-ниң ИХЯ-ның кадрлар эргелелинге 8 чыл иштинде чүс-чүс санныг аныяк специалистерни амылга хүлээп ап келген кадрлар четчелээр килдистиң онза даалгалар күүседир улуг инспектору, иштики албанының майору Урана Дамдыновна Ондарның бо тайылбыры ханы уткалыг.

Школа азы кандыг-бир өөредилге чери дооскан аныяк кижилер бир-ле дугаарында кадрлар килдизинге баар болгай. Аныяк специалистери амылга хүлээп алыры, ону сөөлүндө хүндүлүг дыштанылгаже үдээри – база-ла кадр амылдамчыларының амылы-дыр.

Бодунуң амылын беш салаа-зы-биле деп билер апарган Урана Дамдыновна “Аныяк специалистин даштыкы омур-хевиринден шагдаа амылдамчызы бооп шыдаар бе деп өттүр көрүптериниң аргазы бар бе?” деп айтырыгга мынчаар харыылады: “Уш чыл бурунгаар Барнаул хоорайның милиция школазының оперативтиг төлээлер белекээр салбырының доозукчузу ИХЯ-га амылдаары-биле кирип кээрге, ооң бедик эвес дурт-сынын, дидим эвезин көргөш, “мындыг харысалгалыг амылды канчап уур оол боор?” деп чигзинип турган мен. Бир чыл четпээнде таваржы бээримге, демги үнү үнер-үнмес оглум “Макаров” пистоледин астып алган, соондан ийи-үш боду хире оолду эдерткен, албан автомашиназынче шалыпкыны кончуг олуруп чыдыр. А бөгүн ол Чечен дайынының хоочуну, ИХЯ-ның экономикагич кем-херек үүлгедешкинери-биле демисежир эргелелиниң улуг оперативтиг төлээзи бооп, эки амылдамчыларның санынче кирип турар. Бо таварылганы чижек кылдыр кииргенимниң ужуру –

кижиниң даштыкы омур-хевиринден кылган бир дугаар түннел меге бооп болурун ол көргүзүп турар.

Аныяк-өскенниң чедишкенин оларның удуртукчулары дыка улуг салдарны чедирер. Бир дугаар амылдап келген хүнүнден эгелээш, оларны деткип, шын орукче угландырып, хей-аът киирери оларның амылды сонургап, ону үнелеп, кызып амылдаарына улуг идиг болуру чугаажок дээрзин У.Д. Ондар онзаллап демдеглээр.

Урана Дамдыновна милицияга амылдап чедип келгени өскелер ышкаш ооң шагдаа болур изиг күзели-даа эвес, а аас-кежиктиг таварылга болган. Чөөн-Хемчик кожуунуң Теве-Хая суурга бичи чаштарын география эртеринге өөредип турган аныяк башкы өг-бүлөзи-биле Кызылга 1990 чылда көжүп келген турган. Найысылалга ол шилип алган мергежилниң аайы-биле хоорай школаларына география башкызы бооп амылдаар чер тыппаан. Эш-өөрүнүң сүмезин езугаар түр када уруг хайгаараар шөлээ ап алган шагдаа амылдамчызының орнунга кадрлар килдизинге амылдаар арга тытып кээрге, бодунга эки-ле бүүрүвейин, амылдамчызының адынга төлөптүг маадырывыска болгаш ооң өг-бүлөзүндө Дагаа чылы аас-кежикти, а амыл-ижинге улуг чедишкенин эккээрин күзээр-дир мен.

Лада ОЮН.

Болуушкун

ООРЛАРНЫ ДИДЕП ТУРАР

Бо чылдың январь 24-те кежээкиниң 11 шак үезинде Кызыл хоорайның солагай талакы эрикти дачаларының бирээзиниң хериминге 28-30 хар аразында эр кижиниң иштинче тараа ок-биле балыглаткан өлүг мөчүзү тывылган. Ук болуушкунга хамаарыштыр Кызылдың прокуратуразы херекти оттурган.

Ол дүне 67 харлыг Данзылаар Сааяны ооң бажыңының эжиниң соктап турган кижилер оттурупкан. Үнүндөн үш эзирик кижилер деп билеп каапкаш, чүнүн ужуң келгенин айтырарга, демгилери харыы бербейн, улам күштүг соктап эгелээш. Өг эззи байдалды өөренип көргөш, хоойлу езугаар бүрүктетинген боозун ужулгаш, ажык кезенектен ийи катап агаарже боолаан. Шөлээ-чөпшээрел чокка өскениң бажыңынче кирер деп турган кижилер шимзэн чок барган.

Кырганнар оожургай берзедаа, серемчизин оскунмай олурда, 1 шак хире болганда, мал кажазының эжиниң кыжыраан даажы дыңналган. Дөрт инзэн оорладып алыр эвес – кырган оорларны коргудары-биле агаарже боолапкан. Караңгыда кажаа иштинде кижилерниң кылаштажып

турганы дыңналып турган. Оорлар боттарының үүлгедиин соксадыр хире эвес боорга, Саая кажаа уунче бир удаа боолаптарга, амна шимзэн чок барган.

15 минута эрткенде, кажаага кырган кылаштап келгеш, сизген кырында кижилер чыдарын көрүп каан. Ооң тын чок чыдарын билеп кааш, ол кожазынга маңап чедергеш, болган бүгү чүлдү чугаалап бергеш, милицияны кыйгырыптарын дилээш. Боду болуушкун болган черже дедир чедип келгеш, ону кадарып артып калган.

Кызылдың ИХЭ-ниң улус киирер болгаш тарадыр тускай чериниң начальнигиниң оралакчызы Павел Морозов баштаан, ТР-ниң ИХЯ-ның кижиге удур кем-херек үүлгедешкинери-биле демисежир килдистиң улуг оперативтиг амылдамчызы Михаил

Амосов, эксперт Алексей Бахарев болгаш Кызыл хоорайның прокурорунуң оралакчызы Серен Мижит оларның истелге-оперативтиг бөлүү болуушкун черинге чедип келген. Саая болган чүүлден ам-даа орталанып чадап турган.

Мөчүнүн чыдынын эксперт өөренип көргөш, болуушкун черин чурукка тырттыргаш, боону, хоолалары база тараа октарның ушкан угланышыкынын демдегледип алган. Өлгөн кижиниң карманындан Кызылдың уран чүүл училищезиниң студентизиниң биледи тывылган.

Амгы үеде Кызыл хоорайның прокуратуразы пенсионерниң хөдөлүшкенинде кем-херек үүлгедешкинериниң составы бар бе, чок бе дээрзин хынап турар. Кызылдың ИХЭ-ниң истелге килдизиниң амылдамчылары амы-тындындан чарылган кижилер-биле мал оорлаарын оралдашкан кижилерни тодарадыр оперативтиг истелге амылдарын чорудуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга бөлүү.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ОРУКЧУЛАР ТИИЛЭЭН

Эрткен дыштаныр хүннерде Шагаан-Арыг хоорайга хоочун спортчу Кызыл-оол Михайлович Дотпениң чырык адынга тураскааткан хоочуннар аразында хол бөмбүүнүн маргылдаазы болуп эртен. Маргылдааны кожуун болгаш Арыскан суму чагыргалары, ооң өг-бүлөзи, уруглары, дөргүл-төрөлдери организаастап эрттирген.

Маргылдаага 9 команда кииришкен. Чидиг демиселдин түннелинде маргылдааның бирги черин “Енисей М-54” автомобиль магистралының эргелелиниң командазы, ийигизин — шагаан-арыгжылар алган. Арыскан суурнун командазы — үшкү черде. Тиилекчилерни тус-тузунда шаңнап мактаан.

Бистиң корр.

Журналисттерге

МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязы 2005 чылдың март 15-тен эгелеп массалыг информация чепсектеринге Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының база тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдарны чырыткан эң эки материал дээш Бүгү-российжи мөөрейни чарлаан.

Мөөрейже киирген материалдар демократияны, ажык-чарлыг чорукту база соңгулдарны ажыт-чажыт чокка чорударын сайзырадырынче, РФ-тиң хамаатыларына соңгуур эргелер болгаш соңгулда чорудуун эрге-хоойлу талазы-биле таныштырарынче, соңгукчуларны боттарының соңгукчу эргелерин идепкейлиг ажыглаарына идигни бээринче угланган турар жужурлуг.

Мөөрейге 2005 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир үстүнде айтылган негелделерге дүжүп турар материалдарны чырыкче үндүргөн журналистер киржип болур.

Мөөрейже материалдарны республиканың Журналистер эвилели, солуннар-сеткүүлдерниң редколлегиялары, телерадиокомпаниялар, информастиг агентилелдер, ол ышкаш РФ-тиң субъектилериниң соңгулда комиссиялары идип үндүрер.

Парлаттынган материалдарны, аудио болгаш видео-бижимелдерни авторларның дугайында медээлер-биле кады 2006 чылдың февраль 1-ге чедир

Россияның Журналистер эвилелиниң секретариатынче (119021, Москва, Зубов бульвары, 4) чорудар. Мөөрейниң комиссиязы конкурстун түннелдерин үндүргөш, тиилекчилерни 2006 чылдың март 1-де тодарадыр.

Конкурстун тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны тыпсыр:

бирги чер дээш – 30 муң рубль (чаңгыс шаңнал);
ийиги чер дээш – 20 муң рубль (ийи шаңнал);
үшкү чер дээш – 15 муң рубль (беш шаңнал);
мактал шаңналдар – 10 муң рубль (беш шаңнал).

Шаңналды авторлар коллективинге тыпсыр таварылгада ооң хемчээли улгатпас, а РФ-тиң Хамааты хоойлузунуң 1059-ку чүүлүнүн 2-ги пунктузу езугаар авторлар коллективиниң кежигүннериниң аразына хуваар.

Шаңналдарны РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының, Россияның Журналистер болгаш Массалыг информация чепсектериниң эвилелиниң төлээлери байырлыг байдалга тыпсыр.

конкурс

Тыва Республиканың ИХЯ-ның орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруунуң күрүне инспекциязы (ОШАЧКИ) күрүнениң техниктиг хыналдазының үезинде техниктиг диагностиканың чепсектерин ажыглавышаан, транспорт аймааның техниктиг байдалын хынаарына киржир талазы-биле юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш тус-тус сайгарлыкчыларның ортузунга КОНКУРСТУ чарлап тур. Чагырларны дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Ровенская кудумчузу, 36. ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ, кабинет №14. Тодаргай харыыны оон ал болур. Чагырларны бо чарлалды парлаан хүндөн үш неделя дургузунда хүлээп алыр.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Уруувус Амира Семеновна ДОНГАК үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр бистиң кызыгаар чок ажыг-шүжүүвүстү үлешкен Екатеринбург хоорайның студентилеринге, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазына, “Дорожник” күрүнениң гуманитарлыг бүүдүрүлгенин коллективинге, чонувуска, төрөлдөривиске база эш-өөрүвүске мөгөйдивис.

Чоок кижилеринден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтигел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ амыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 10045. Чагыт 29.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээш. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шеткин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.